

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

ΟΡΕΣΤΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΙΝΥΕΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Παναγιώτας Παπαγιαννοπούλου

A.M.:1013201603024

Διπλωματούχου του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών,

2016

Επιβλέπων Καθηγητής: Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής
Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες : Ορέστης Καραβάς, μόνιμος επίκουρος καθηγητής Αρχαίας
Ελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Μαργαρίτα Σωτηρίου, επίκουρος καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής
Λυρικής Ποίησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Ιανουάριος 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....σελ.	2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....σελ.	3
1 Ο μύθος.....σελ.	3
2 Ιστορικό πλαίσιο συγγραφής της Ορέστειας.....σελ.	4
3 Η δομή των δραματικών έργων.....σελ.	6
4 Βίος και έργο του Αισχύλου.....σελ.	8
ΚΥΡΙΟ ΜΕΡΟΣ.....σελ.	9
Ερινύες.....σελ.	9
Οι Ερινύες επί σκηνής.....σελ.	17
Ευμενίδες- Σεμνές.....σελ.	19
«Αγαμέμνων».....σελ.	22
«Χοηφόροι».....σελ.	24
«Ευμενίδες».....σελ.	26
Απόλλων, Αθηνά και Ερινύες.....σελ.	28
Δικαιοσύνη και εκδίκηση.....σελ.	33
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....σελ.	45
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....σελ.	48

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αγαμ.: Αγαμέμνων

βλ.: βλέπε

Ευμεν.: Ευμενίδες

Ιλ.: Ιλιάδα

κ.α.: κι άλλα

μτφρ.: Μετάφραση

Οδ.: Οδύσσεια

Οιδ.: Οιδίπους

Παυσαν.: Παυσανίας

σελ.: σελίδα

Σοφ.: Σοφοκλής

στ.: στίχος

Σχολ.: Σχολιαστής

Χοηφ.: Χοηφόροι

χφφ.: χειρόγραφα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΜΥΘΟ ΤΗΣ ΟΡΕΣΤΕΙΑΣ

Ανυπέρβλητη , δίχως άλλο , είναι η αιτιολόγηση και ο σχολιασμός των κεντρικών πράξεων της Ορέστειας. Αρχικά , στον «Αγαμέμνονα» , ο Αγαμέμνονας επιστρέφει στις Μυκήνες , τροπαιούχος κατακτητής της Τροίας μετρά από δεκάχρονη πολιορκία και δολοφονείται από τη σύζυγό του , την Κλυταιμνήστρα , η οποία είχε σχεδιάσει την πράξη της από κοινού με τον εραστή της , τον Αίγισθο. Στις «Χοηφόρους» , ο Ορέστης , γιος του Αγαμέμνονα και της Κλυταιμνήστρας , επιστρέφει από την εξορία , επανενώνεται με την αδελφή του , την Ηλέκτρα , μηχανεύεται τον κατάλληλο τρόπο να εισέλθει στο παλάτι , όπου και δολοφονεί τον Αίγισθο και τη μητέρα του. Καταδιωκόμενος από τις Ερινύες , τρέπεται σε φυγή. Στις «Εύμενίδες» , ο Ορέστης βρίσκεται στους Δελφούς και εξαγνίζεται από τον Απόλλωνα για τη μητροκτονία που διέπραξε. Παρ'όλα αυτά , οι Ερινύες συνεχίζουν να τον κυνηγούν μέχρι την Αθήνα. Εκεί παραπέμπεται στον Άρειο Πάγο , όπου και λαμβάνει χώρα η πρώτη εκδίκηση υπόθεσης για φόνο. Οι Ερινύες αναλαμβάνουν το ρόλο της πολιτικής αγωγής και ο Απόλλων αναλαμβάνει το ρόλο εκείνον του συνηγόρου υπεράσπισης. Μολονότι προκύπτει ισοψηφία μεταξύ των ενόρκων , ο Ορέστης απαλλάσσεται από την κατηγορία , χάρη στην ψήφο της Αθηνάς , η οποία προήδρευε στο δικαστήριο. Οι Ερινύες πείθονται από την επιχειρηματολογία της Παλλάδος , κατευνάζονται και δέχονται τη

συμφιλίωση , μετατρεπόμενες σε Ευμενίδες , αποκτώντας χώρο λατρείας στους πρόποδες της Ακρόπολης.¹

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΤΗΣ ΟΡΕΣΤΕΙΑΣ

Είναι γνωστό ότι η πολιτική καταλάμβανε κεντρική θέση στο βίωμα και τη σκέψη των Αθηναίων.

Όλες οι σωζόμενες τραγωδίες συντέθηκαν και παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά στο ίδιο μέρος , στην Αθήνα , τον 5^ο π.Χ. αιώνα. Για να κατανοήσει κανείς την τραγωδία , θα πρέπει να σχηματίσει κάποια εικόνα σχετικά με τις ιστορικές και πολιτιστικές προϋποθέσεις που καθόρισαν τη γένεσή της.² Συγκεκριμένα , για την καλύτερη κατανόηση της τριλογίας , είναι σημαντικό λοιπόν να δούμε συνοπτικά το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής που διδάχθηκε η Ορέστεια , αν και θεωρώ ότι η σημασία της ξεπερνά κατά πολύ το πεδίο της πολιτικής και την ιδιαίτερη ιστορική πραγματικότητα του 458 π.Χ.

Είναι γνωστό ότι ο Αισχύλος με την Ορέστεια είχε και πολιτική στόχευση. Ανάμεσα στις μεγάλες δίκες που δικάστηκαν πάνω στον αττικό λόφο , του Αρείου Πάγου , αναφερόταν από την παράδοση και η δίκη του μητροκτόνου Ορέστη. Εκεί , χάρη στην επέμβαση της

¹ S. Goldhill, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ Ορέστεια" μτφρ. Αργύρης Παπασυριόπουλος, εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008, σελ. 58

² S. Goldhill, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ Ορέστεια" μτφρ. Αργύρης Παπασυριόπουλος, εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008, σελ. 19

Αθηνάς , ο μητροκτόνος κηρύχθηκε όχι αθώος , αλλά ελεύθερος από τον φόνο. Χάρη του σκοπού , που επεδίωκε ο ποιητής , εισάγει στον μύθο μια μικρή καινοτομία : παριστάνει τον Άρειο Πάγο να έχει συσταθεί τότε για πρώτη φορά από την Αθηνά και αποκλειστικά για να δικάσει τον Ορέστη κι από αυτό παίρνει αφορμή για να εξάρει τη θεϊκή αρχή και τη σπουδαιότητα του ανώτατου αυτού δικαστηρίου ή μάλλον πολιτικού σώματος.

Ο Άρειος Πάγος από την εποχή των Μηδικών είχε συγκεντρώσει στα χέρια του την ανώτατη διοίκηση της Αθηναϊκής πολιτείας , αλλά τα χρόνια εκείνα κινδύνευε να χάσει και τα τελευταία του πολιτικά του προνόμια , κάτω από τα πλήγματα της δημοκρατικής μερίδας , της οποίας ηγείτο ο Περικλής. Από την εποχή της μεταρρύθμισης του Σόλωνα ήταν ένα σώμα που λειτουργούσε με αρχαιότερες προδιαγραφές και δεν υπέστη τις συμμετοχικές διαδικασίες της μεταρρύθμισης, διαδικασίες δημοκρατικής αιρετικής αντιπροσωπευτικότητας του Δήμου.

Ο Εφιάλτης συνεχίζοντας το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Θεμιστοκλή προχώρησε το 461 π.Χ. σε νομοθετική μεταρρύθμιση περιορίζοντας τις δικαιοδοσίες του Άρειου Πάγου μόνο σε δίκες για φόνο και αφαιρώντας όλα τα πολιτικά δικαιώματα παρέμβασης στη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών.

Το αισχύλειο αριστούργημα διδάσκεται το 458 π.Χ. στον απόηχο των δημοκρατικών αυτών μεταρρυθμίσεων.

Ο μεγάλος τραγικός σε αυτή την πολιτική απόφαση του Εφιάλτη κρατά μετριοπαθή στάση και εξαίρει στις «Ευμενίδες» το τότε δικαστήριο του Άρειου Πάγου , μιλώντας χαρακτηριστικά για :

«ἄθικτο κερδῶν» , «ἐγρήγορο» , «σεμνότατο» κ.α. Ο Αισχύλος , δεν διαφωνεί με τη μεταρρύθμιση , αλλά φοβάται μήπως η μεταρρυθμιστική μανία προχωρήσει σε βαθύτερες τομές και καίριο τραυματισμό ενός θεσμού που πρέπει να εγγυάται πλήρη νομιμότητα και αμεροληψία , νηφαλιότητα και αυστηρή τήρηση των νόμων.

Ο Ἄρειος Πάγος κατά μια έννοια στις «Εύμενίδες» συμβολοποιεί την ίδια την έννοια της δικαιοσύνης. Συγχρόνως , ο ποιητής στο πρόσωπο του Ορέστη παίρνει αφορμή να πανηγυρίσει με όλη την πόλη τη συμμαχία που έγινε εκείνη την εποχή ανάμεσα στη Αθήνα και το Ἄργος, με την οποία εγκαινιαζόταν η νέα εξωτερική πολιτική του Περικλή , που αποσκοπούσε στην ηγεμονία των Αθηνών σε όλη την Ελλάδα.

Η ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΔΡΑΜΑΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

Ένα δραματικό έργο είχε ποιητική μορφή , ήταν δηλαδή έμμετρο και δεν έδινε το υλικό του σε πεζό λόγο. Είχε ενσωματώσει ποικίλα λυρικά μέτρα που είχαν κληροδοτηθεί από τον πλούτο της λυρικής ποίησης. Πάντως , σε αυτό διαχωρίζονται τα λεγόμενα διαλογικά και χορικά μέρη του δραματικού έργου. Στα πρώτα χρησιμοποιούνταν συνηθέστερα ο «ιαμβικός τρίμετρος» στίχος. Στα χορικά μέρη ενός δραματικού έργου χρησιμοποιούνταν ποικίλα λυρικά μέτρα που είχαν χρησιμοποιηθεί από διάφορους λυρικούς ποιητές.

Η δομή του δραματικού έργου της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ήταν τυποποιημένη. Είχε έναν «πρόλογο» , μια «πάροδο» , δηλαδή ένα τραγούδι του «χορού» , όταν αυτός έμπαινε στην ορχήστρα του

αρχαίου θεάτρου , εναλλαγή «επεισοδίων» και «στασίμων» στη συνέχεια και έκλεινε με την «έξοδο» , δηλαδή με έναν επίλογο. Ο πρόλογος φαίνεται δεν ήταν απαραίτητος.³ Η πάροδος ήταν το εναρκτήριο τραγούδι του χορού , που μένοντας ως το τέλος του έργου σχολίαζε με λυρικό τρόπο τα δρώμενα επί σκηνής και κάποτε διαμέσου του «κορυφαίου» διαλεγόταν με τα δρώντα πρόσωπα. Τα επεισόδια ήταν τα τμήματα της θεατρικής δράσης με βαθμιαία ανάπτυξη του θεατρικού μύθου. Τα στάσιμα ήταν τα τμήματα που εναλλάσσονταν με τα επεισόδια. Ήταν λυρικά άσματα του χορού του δραματικού έργου , με τα οποία συνήθως εκφράζονταν τα συναισθήματα και οι σκέψεις των ανωνύμων μελών του. Ο χορός έκανε συνήθως ρυθμικές κινήσεις και τραγουδούσε ομαδικά. Τα άσματα του χορού ήταν συνδεδεμένα με συστήματα στροφών και αντιστροφών. Σε κάποιες περιπτώσεις τα συστήματα αυτά έκλειναν με επωδό. Είναι αξιοσημείωτο ότι κάθε στίχος της αντίστροφης είχε το ίδιο λυρικό μέτρο με τον αντίστοιχο στίχο της στροφής. Η έξοδος του δραματικού έργου έκλεινε το θεατρικό μύθο με έκφραση συναισθημάτων ή σκέψεων.⁴

Η δομή αυτή ήταν κοινή και για τα τρία είδη της δραματικής ποίησης. Ίσως , πρέπει να σημειωθεί μια ιδιαιτερότητα του είδους της κωμωδίας, αν και κατά την εξέλιξή του το στοιχείο αυτό είχε ατονήσει , δηλαδή η διακοπή σε κάποιο σημείο της εξέλιξης της υπόθεσης από το χορό της κωμωδίας , η λεγόμενη «παράβασις». Ο χορός δηλαδή πήγαινε κοντά στους θεατές , απευθυνόταν σε αυτούς

³ Σε πολλά από τα σωζόμενα δραματικά έργα λείπει, επειδή η παράλειψη του ήταν πρόθεση του ποιητή

⁴ Θ. Γ. Μαυρόπουλος, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ «Πέρσαι», « Έπτά επί θήβας», «Ίκέτιδες» «Προμηθεύς, δεσμώτης», «Άγαμέμνων», Χονιφόροι», «Εύμενίδες» " (εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2005) σελ. 23

(εκτός θέματος) και μιλούσε για λογαριασμό του ποιητή της κωμωδίας ζητώντας να αναγνωρίσουν την αξία του και την προσφορά του στο κοινό.

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ

Γεγονότα της ζωής του Αισχύλου που χρονολογούνται με ικανή βεβαιότητα είναι τα εξής : Γεννήθηκε το 525- 524 , πιθανώς στην Ελευσίνα κι ήταν γιος του Ευφορίωνα. Η πρώτη του δραματική παραγωγή σημειώνεται το 499 σε ηλικία 25 ετών , κατά την πρώτη Ολυμπιάδα. Επόμενο σημαντικό γεγονός της ζωής του είναι η συμμετοχή του στον πόλεμο του Μαραθώνα , όπου φονεύθηκε ο αδελφός του Κυνέγειρος. Το 484 νίκησε για πρώτη φορά σε τραγικό διαγωνισμό και αμέσως μετά , το 480 έλαβε μέρος στη μάχη της Σαλαμίνας. Το πρώτο του σημαντικό ταξίδι ήταν στη Σικελία το 476-475 μετά από πρόσκληση του Ιέρωνα , του τυράννου των Συρακουσών και τότε ανέβασε το έργο «Αίτναϊαι» προς τιμήν της καινούργιας πόλης Αίτνας , την οποία ίδρυε τότε ο Ιέρων. Έπειτα , το 472 κέρδισε πρώτο βραβείο με τα έργα «Φινεύς» , «Πέρσαι» , «Γλαῦκος Ποτνιεύς» και «Προμηθεύς (Πυρκαεύς)». Η παραγωγή και παρουσίαση χρηματοδοτήθηκε από τον εικοσιτριάχρονο τότε Περικλή. Το 470 επισκέφθηκε για δεύτερη φορά τη Σικελία και παρουσίασε στις Συρακούσες την τραγωδία «Πέρσαι». Το 468 νικήθηκε από τον Σοφοκλή και ένα χρόνο μετά κέρδισε πρώτο βραβείο με τα έργα «Λάιος» , «Οιδίπους» , «Έπτά επί Θήβας» και «Σφίγξ». Πρώτο βραβείο κέρδισε το 463- 462 και με τα έργα «Ίκέτιδες» , «Αίγύπτιοι» , «Δαναίδες» και «Αμυμώνη». Ο Σοφοκλής ήρθε δεύτερος. Για δέκατη τρίτη και τελευταία φορά κέρδισε πρώτο

βραβείο με τα «Άγαμέμνων», «Χοηφόροι» , «Ευμενίδες» και «Πρωτεύς». Το τελευταίο του ταξίδι στη Σικελία το έκανε το 458- 457 και το 456- 455 πέθανε στη Γέλα.

Ο αριθμός έργων που αποδίδονται στον Αισχύλο κατά την αρχαιότητα δεν μπορεί να προσδιοριστεί ακριβώς , όμως πιθανώς κυμαίνονταν μεταξύ των εβδομήντα και ενενήντα. Σήμερα , επτά από αυτά διασώζονται πλήρη ή σχεδόν πλήρη («Όρέστεια» , «Πέρσαι , «Έπτά επί Θήβας , «ΐκέτιδες») και ο Προμηθεύς Δεσμώτης , του οποίου η γνησιότητα αμφισβητείται , αν και πολλές από τις ιδέες του , αν όχι η τεχνουργία του , θυμίζουν έντονα τα όψιμα έργα του Αισχύλου.

Δυο γιοι του Αισχύλου , ο Ευφοριών και ο Ευαίων , έγιναν με την προσωπική τους αξία δραματικοί ποιητές , ενώ ο Φιλοκλής , γιος της αδελφής του Αισχύλου , κέρδισε αργότερα πρώτο βραβείο ανταγωνιζόμενος τον «Οιδίποδα Τύραννο» του Σοφοκλή και υπήρξε ο ιδρυτής μιας θεατρικής δυναστείας που διατηρήθηκε για μια εκατονταετία.⁵

ΕΡΙΝΥΕΣ

Το όνομα «Έρινύς» , που επιβεβαιώθηκε από τις Μυκηναϊκές πινακίδες, έχει ετυμολογηθεί με πάρα πολλούς τρόπους. Οι παλαιότερες αναφορές είναι ποικίλες και μάλιστα μερικές φορές “χτυπούν” πάνω στην απελπισία. Για παράδειγμα , πολλοί έχουν συνδέσει την προέλευση

⁵ Α. Η. Sommerstein, “Αισχύλου Ευμενίδες”, μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 44

του ονόματος με την κατάρα («παρά τό τας άράς άνύειν») , άποψη καθόλου ελπιδοφόρα.⁶

Οι παλαιότερες αναφορές σε θεότητα που φέρει το όνομα Ερινύς υπάρχουν σε δυο πινακίδες Γραμμικής Β της Κνωσού, όπου το όνομα εμφανίζεται στη δοτική ενικού σε καταλόγους για αποδέκτες προσφορών. Όμως , ο τύπος του ονόματος σε ενικό αριθμό , τα ονόματα με τα οποία συνυπάρχει και το γεγονός καθαυτό ότι γίνονται προσφορές σε Ερινύν , όλα μαζί υποβάλλουν έντονα την ιδέα ότι εδώ έχουμε μια προγονική θεότητα , όχι των Ερινύων του Ομήρου , του Ησίοδου και του Αισχύλου , αλλά της θεότητας η οποία αργότερα λατρευόταν στην Αρκαδία ως Δήμητρα Ερινύς , ήταν σύζυγος του Ποσειδώνα και μητέρα του θαυμαστού ίππου Αρίονα.⁷

Οι Ερινύες που μας αφορούν είναι δυνάμεις πολύ διαφορετικές. Σε πρώιμους χρόνους δεν προσωποποιούνται παρά μόνο αχνά , ενώ το όνομα τους αρχικά μπορεί να ήταν ένα αφηρημένο ουσιαστικό που σήμαινε γενικά «Όργές».⁸

Η παλαιότερη μαρτυρία που έχει καταγραφεί για τις εν λόγω θεότητες ως οργές με καταδιωκτική μανία είναι πιθανώς μια μετόπη από το ιερό της Ήρας , κοντά στις εκβολές του ποταμού Sele στην Ιταλία, η οποία χρονολογείται γύρω στο 570- 550 π.Χ. Η μετόπη εικονίζει έναν άντρα να αμύνεται ενός φιδιού που τυλίγεται γύρω

⁶ N. J. Sewell-Rutter, "Guilt by Descent", (εκδ. Oxford University Press Inc, New York 2007), σελ. 88

⁷ A. H. Sommerstein, "Αισχύλου Ευμενίδες", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ.29

⁸ Έρινύς σχετίζεται με το αρκαδικό έρινύω «όργίζομαι», όπως έλινύες με το έλινύω ή άχνυς με το άχνυμαι

από το ξίφος του. Ο άντρας φαίνεται να διασκελίζει ένα βήμα και αμέσως μετά στρέφεται για να το πλήξει στο κεφάλι με το ξίφος του.⁹

Ανεξαρτήτως όμως της αρχικής τους προελεύσεως, οι Ερινύες ήταν θεότητες του κάτω κόσμου, χθόνιες, χωρίς κανένα προσδιορισμένο σχήμα, άμορφοι, θα μπορούσαμε να πούμε, οι οποίες ως έργο είχαν να τιμωρούν τους επιόρκους πάνω στη γη ή στον κάτω κόσμο μετά θάνατον¹⁰, να υπερασπίζονται το δίκαιο του γένους ή της οικογένειας, επιβάλλοντας τιμωρία σε εκείνο το μέλος της οικογένειας που θα χύσει αίμα συγγενή του.¹¹ Επίσης, προστάτευαν τους ταξιδιώτες, τους περιπλανώμενους, τους ξένους και τους επαίτες.¹² Εκτός αυτού, φρουρούν τους νόμους που διέπουν την τάξη στην φύση και τον κόσμο.¹³ Όταν αναφέρονται στον πληθυντικό, χαρακτηρίζονται ως «στυγεραί»¹⁴, ενώ όταν το όνομα απαντά στον ενικό, χαρακτηρίζεται ως «ήεροφοϊτις»¹⁵, ερχόμενη από το σκότος, «δασπληϊτις»¹⁶ δηλαδή φρικτή, φοβερή και «άμείλιχον ἦτορ ἔχουσα»¹⁷.

Έχουν σχέση πάντοτε με τον σκοτεινό υποχθόνιο κόσμο και μολονότι μνημονεύονται μαζί με το Δια, δεν έχουν καμία σχέση με τους ουράνιους θεούς. Η συνηθέστερη ιδιότητα τους με την οποία παρουσιάζονται στα ομηρικά ποιήματα είναι αυτή του τιμωρού και εκδικητή εναντίον τέκνου που διαπράττει αδίκημα σε βάρος των γονέων του και κυρίως της μητέρας του. Η Αλθαία για να τιμωρήσει

⁹ Α. Η. Sommerstein, "Αισχύλου Ευμενίδες", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 22

¹⁰ Ιλ. Τ. 259-260

¹¹ Ιλ. Φ. 412, Οδ. Α. 280

¹² Οδ. Ρ. 475

¹³ Ιλ. Τ. 418

¹⁴ Ιλ. Ι. 454

¹⁵ Ιλ. Ι. 571

¹⁶ Οδ. Ο. 234

¹⁷ Ιλ. Ι. 572

τον γιο της , γονατίζει και χτυπά δυνατά τα χέρια της στη γη , ζητώντας εκδίκηση , «τῆς δ' ἠεροφοῖτις Ἐρινύς ἔκλυεν ἕξ ἐρέβεσφιν , ἀμείλιχον ἦτορ ἔχουσα». Ο Τηλέμαχος σε έναν από τους μνηστήρες , τον Αντίνοο, ο οποίος τον συμβούλευε να διώξει την μητέρα του από το σπίτι για να μπορέσει να παντρευτεί , απαντά ότι δεν είναι σωστό να προβεί σε τέτοια πράξη , γιατί εκτός από την τιμωρία που θα υποστεί από τον πατέρα του μετά την επιστροφή του , φοβάται μήπως η κατάρα της μητέρας του κινητοποιήσει την οργή των Ερινύων.¹⁸

Η αναπνοή τους και οι αναθυμιάσεις τους ήταν ανυπόφορες. Από τα μάτια τους χυνόταν δηλητηριασμένος αφρός. Η φωνή τους έμοιαζε με τους μυκηθμούς των ταύρων. Πλησίαζαν πολλές φορές με αλύχτισμα. Τα μαστίγια τους ήταν λουριά γεμάτα πλατυκέφαλα καρφιά. Κρατούσαν δαυλούς και φίδια και κατοικούσαν στον κάτω κόσμο. Η μια λεγόταν Αληκτώ , η ακατάπαυστη , η άλλη Τισιφόνη , από το «τίσις»=ανταπόδοση και η τρίτη Μέγαιρα η φθονερή οργή. Και οι τρεις ήταν παρθένες και αντιπροσωπεύαν την οργισμένη μητέρα. Όταν μια μητέρα αδικούνταν ή δολοφονούνταν , εμφανίζονταν οι Ερινύες.

Στον Όμηρο τα πλάσματα αυτά καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα λειτουργιών , οι οποίες επανεμφανίζονται σε μετέπειτα λογοτεχνία , αλλά και μερικές από αυτές στο έργο μας. Οι Ερινύες αναφέρονται περισσότερο στον Όμηρο σαν ενσάρκωση της κατάρας , όπως προείπαμε. Ο ρόλος τους σαν υπερασπίστριες των δικαιωμάτων των γονιών είναι σημαντικός και καλύπτει κατά κάποιο τρόπο τις τιμές και

¹⁸ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εὐμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 175

τα προνόμια ενός γηραιότερου αδελφού , του Δια. Αλλού τιμωρούν τους υβριστές των όρκων και μόνο μια φορά οι Ερινύες λειτουργούν για να “διορθώσουν” μια παράβαση της κανονικότητας της φύσης , όταν για παράδειγμα κάνουν το άλογο του Αχιλλέα να σιωπήσει , που είχε προφητεύσει το θάνατο του ιδιοκτήτη του. Επίσης , μια φορά σχετίζονται συγκεκριμένα με το φόνο και απεικονίζονται στην αρχαϊκή τέχνη σαν τρομακτικά φίδια που αναδύονται από το μνήμα του θύματος. Σε όλες όμως τις περιπτώσεις ανεξαιρέτως οι Ερινύες δρουν για να εκδικηθούν ή να διορθώσουν τη διασαλευμένη ροή των πράγματων (δίκη).¹⁹ Συνεπώς , ο Όμηρος μας πληροφορεί ότι κατοικούν στο έρεβος και έχουν “αμείλικτη καρδιά”.

Στην «Θεογονία» του Ησίοδου υπό μια λογική εμφανίζονται διπλή φορά : μια με το όνομα τους και μια ως Κήρες. Οι τελευταίες στον Όμηρο είναι πνεύματα του κακού και κυρίως του θανάτου. Στον Ησίοδο είναι ανελέητοι τιμωροί που καταδιώκουν την αμαρτία και των ανθρώπων και των θεών και δεν σταματούν ποτέ την τρομακτική οργή τους μέχρι να αποπληρώσουν την εκδίκηση αυτού που έσφαλε , μια περιγραφή που θα ταίριαζε απόλυτα με τις Ερινύες του Ησίοδου και του Αισχύλου. Ο Ησίοδος όμως, τις διαχωρίζει ξεκάθαρα με τις Ερινύες. Οι τελευταίες ήταν παιδιά της Γης και του Ουρανού και αδελφές των Γιγάντων και των Νυμφών.²⁰ Επομένως , συνδέονταν με τη λατρεία της Γης , ή μάλλον με το κακό πνεύμα που μπορεί να στείλει αυτή στους ανθρώπους. Ένα είδος earth- spirit που φοβούνταν οι πρωτόγονοι λαοί. Η Γη μπορεί να παράσχει ευεργετικά

¹⁹ A. H. Sommerstein, “AESCHYLUS EUMENIDES”, (εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1989), σελ. 7

²⁰ A. H. Sommerstein, “AESCHYLUS EUMENIDES”, (εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1989), σελ. 8

αγαθά στους ανθρώπους , αλλά μπορεί επίσης να τους στείλει στα έγκατα της. Τέτοια οργισμένα πνεύματα της Γης ήταν οι Ερινύες. Αλλά το πνεύμα που βγαίνει από τα έγκατα της γης , δεν είναι ποτέ άσχετο με τους νεκρούς , αφού εκεί ζουν. Από εκεί απορεί και η αντίληψη , η οποία δημιουργήθηκε με την πάροδο του χρόνου , ότι το φάντασμα του αδικοσκοτωμένου νεκρού ή το πνεύμα που ζητά εκδίκηση για φόνο που έγινε , είναι μια Ερινύς. Διαμορφώνεται βαθμηδόν σε μια ιδιαίτερη θεότητα , πνεύμα που ζητά εκδίκηση για το αίμα που χύνεται στον στενό συγγενικό κύκλο.²¹ Οι Κήρες από την άλλη ήταν ορφανές από πατέρα , παιδιά της Νύχτας. Είναι αδελφές πολυάριθμων υπάρξεων , αλλά η πιο στενή σχέση τους είναι με τις Μοῖρες. Οι Κήρες δεν εμφανίζονται στο ομηρικό τοπίο σαν σύμβολα-πνεύματα θανάτου , ωστόσο παρουσιάζονται κι αυτές σαν αιμοδιψείς γεγονός που δεν έχει αναφερθεί ξανά στη σωζόμενη λογοτεχνία πριν την Ορέστεια.

Πολύ μικρή παρουσία τους υπάρχει στην αρχαία λυρική ποίηση. Συγκεκριμένα , ο Πίνδαρος τις αναφέρει μόνο μια φορά. Ο Αισχύλος αναφέρεται σε αυτές μόνο σε δυο έργα του : στη θηβαϊκή τριλογία και στην Ορέστεια. Στους « Έπτά επί Θήβας» οι Ερινύες ταυτίζονται ή σχετίζονται στενά με την κατάρα του Οιδίποδα απέναντι στα παιδιά του. Ύστερα , (458 π.Χ.) σιγά σιγά αποκτούν τον γνωστό ρόλο τους ως εκδικητριών του φόνου , της ψευδομαρτυρίας , των προστατριών των ηλικιωμένων συγγενών και της δίκης με μια ευρύτερη έννοια.

Αργότερα , στον Αισχύλο συναντάμε τις πλέον προηγμένες αντιλήψεις περί θείου δίπλα στις πιο πρωτόγονες δοξασίες περί

²¹ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εύμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 178

θεοτήτων και της λατρείας τους. Στις «Εύμενίδες» το πρωτόγονο στοιχείο αντιπροσωπεύουν οι Ερινύες. Αυτό ανάγεται στα σκοτεινά χρόνια της ανθρωπότητας , όταν ο φόβος των χθόνιων δυνάμεων καθόριζε την πίστη και εισέβαλλε στη λατρεία. Σε αυτό το σημείο δεν είναι η φαντασία του που ενήργησε τόσο , όσο οι παραδόσεις και η λαϊκή πίστη , από τις οποίες άντλησε ασφαλώς τα μελανά γνωρίσματα των άγριων θεοτήτων που περιγράφει.

Μονάχα ο Αισχύλος κατάφερε να ανθρωποποιήσει και να αισθητοποιήσει τα σκοτεινά πνεύματα της εκδικήσεως. Κανένας ποιητής , ούτε γλυπτής , ούτε ζωγράφος δεν είχε φανταστεί ή παραστήσει τη μορφή τους. Ο ανθρωπομορφισμός τους , κατά κάποιο τρόπο οφείλεται στον τραγικό ποιητή. Ήταν τόσο ζωηρή η απεικόνιση των χθόνιων αυτών θεοτήτων στις «Εύμενίδες» , ώστε μέχρι και σήμερα παραμένουν ανεξίτηλες στη μνήμη και τη φαντασία των ανθρώπων. Ο ίδιος τις συνέθεσε έχοντας ως πρότυπο τα γυναικόμορφα τέρατα της μυθολογίας (τις Γραίες , τις "Αρπυιες και τις Γοργόνες).²² Από τα μάτια τους στάζει ένα απαίσιο υγρό , το οποίο πρέπει να φανταστούμε ότι είναι αίμα («έκ δ' όμμάτων λείβουσι δυσφιλή λίβα») στ. 54. Δεν αναφέρει αν ήταν δρακοντόμαλλοι , όπως τις είδε η ενοχή φαντασία του Ορέστη στο τέλος των «Χοηφόρων» («πιστές μας δούλες... μ'αρμαθιές φίδια») στ. 1048-1050. Χαρακτηρίζονται και από τον Απόλλωνα έξαλλοι και κατάπτυστοι κόραι («καί νῦν... κατάπτυστοι κόραι») στ. 67- 69. Κατοικούν στον Τάρταρο , μέσα στο σκοτάδι της γης , απομακρυσμένες από θεούς και ανθρώπους («κακῶν δ' ἔκατι...

²² Θ. Γ. Μαυρόπουλος, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ «Πέρσαι», «Ἑπτὰ ἐπί Θήβας», «Ἰκέτιδες», «Προμηθεύς δεσμώτης», «Ἀγαμέμνων», «Χοηφόροι», «Εύμενίδες», (εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2005), σελ. 462

’Ολυμπίων») στ. 72- 73. Η εικόνα τους ολοκληρώνεται με την απεχθή συμπεριφορά τους. Κυνηγούν το θύμα τους , αυτόν που έχυσε μητρικό αίμα σαν σκύλες μέχρι να τον αφανίσουν («τούς μητραλοίας έκ δόμων ελαύνομεν») στ. 210 , («ὄπου τό χαίρειν... μητρός ἤξιώσατο») στ. 423- 425.²³

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι Ερινύες δεν είχαν οργανωμένη δική τους λατρεία. Είναι μάλλον περιττό να προσφέρονται θυσίες και δεήσεις σε θεότητες που από τη φύση τους δεν εξευμενίζονται. Οι πληροφορίες που έχουμε είναι για ιερά «τῶν Ἐρινων τοῦ Λαου καί τοῦ Οἰδίποδα» που ιδρυθήκαν σε ιστορικούς χρόνους στη Σπαρτή και τη Θήρα , από μια ομάδα ατόμων που ισχυριζόταν ότι ἤλκε την καταγωγή της από τον Πολυνείκη. Γενικά πάντως , λατρεία για τις Ερινύες φαίνεται πως δεν υπήρχε.²⁴ Οι άνθρωποι δεν προσφέρουν σε αυτές θυσίες κανονικές , όπως στους Ολύμπιους θεούς , αλλά εναγνίσματα , τα οποία ήταν ολοκαυτώματα προσφερόμενα στις χθόνιες θεότητες και «χοάς τ’ αἰίνους» στ.107 («θυσίες που σας έκανα , χοές χωρίς κρασί»)²⁵. Προς το τέλος των «Εὐμενίδων» οι Ερινύες υφίστανται μια μεταμόρφωση , η οποία δεν είναι ολική. Ακόμα και στο μάτι του θεατή ντύνονται με καινούργια περιβολή , όμως τα επιβλητικά τους πρόσωπα παραμένουν ίδια («ἐκ τῶν φοβερῶν τῶνδε προσώπων») στ. 990 και δεν σταματούν να είναι εκδικήτριες του κακού («πράσσω... ὄργαῖς ἀμαθύνει») στ. 928- 937 ,

²³ Ερρ. Χατζηανέστης, “ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εὐμενίδες”, (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 181

²⁴ Α. Η. Sommerstein, “ΑΙΣΧΥΛΟΥ Εὐμενίδες”, μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 33

²⁵ Ο σχολιαστής σημειώνει «οἶνος γάρ οὐ σπένδεται Ἐρινύσι». Και ο Οιδίπους όταν φθάνει στον Κολωνό, στο ιερό των Σεμνών, των Ευμενίδων, προσφωνεί αυτές και τους λέει «οὐ γάρ ἄν ποτε-πρώταισιν ὑμῖν ἀντέκυρσ’ ὀδοιπορῶν- νήφων αἰίνους» (Σοφ. Οιδ. Κολ. 98-99). Ο σχολιαστής στο στίχο του Οιδ. Κολ. σημειώνει «Ἄοίνους αὐτάς λέγει, ὅτι οὐ σπένδεται οἶνος αὐταῖς, ἀλλ’ ὕδωρ. Διό και νηφάλια καλοῦνται αἱ σπονδαὶ αὐτῶν». Μόνο νερό και μέλι προσέφεραν στις Ερινύες (βλ. Σοφ. Οιδ. Κολ. 469-481)

(«τοῖς δ' αὖ δακρύων... παρέχουσαι»). Αλλά τώρα είναι έτοιμες να ανταμοΐψουν και να ευλογήσουν αυτούς που τις τίμησαν και τις λάτρεψαν και που σεβάστηκαν τη "δίκη". Αμοιβαία οι Αθηναίοι θα τις τιμήσουν με διάφορες μορφές λατρείας και θα τους δώσουν μόνιμη κατοικία κοντά στην Ακρόπολη. Όμως, η υπό περιγραφή λατρεία είναι εκείνη των Σεμνών θεών, οι οποίες λατρεύονταν σε ένα ιερό σπήλαιο κοντά στον Άρειο Πάγο. Ο ναός τους ήταν ιερός και απαραβίαστος και καταφύγιο γι' αυτούς που δραπέτευαν από τους εχθρούς. Άλλα χαρακτηριστικά της λατρείας τους είναι εικάσιμα από τις «Εύμενίδες». Και στο τέλος (στ. 1041) οι προπομποί μπορεί πράγματι να απευθύνονται στις Ερινύες με το όνομα Σεμναί. («δεῦρ' ἴτε, Σεμναί θεαί») γεγονός που δηλώνει την ταύτιση τους από τον ποιητή.²⁶

Έτσι για να συνοψίσουμε, οι Ερινύες, για ένα πεπαιδευμένο Αθηναίο του 458 π.Χ., ήταν εκδικήτριες φόνου, επιορκίας και άλλων σοβαρών αδικημάτων. Μπορούσαν επίσης να απαιτήσουν εκδίκηση από τον ίδιο τον αδικήσαντα ή από τους απογόνους του. Ήταν υπέρμαχοι των δικαιωμάτων των γηραιότερου από τους εξ αίματος συγγενείς και ιδιαίτερα των γονέων. Ήταν φύλακες της «δίκης» με ευρύτερη έννοια, τόσο στον φυσικό όσο και κοινωνικό περίγυρο. Θα μπορούσε κανείς να τις θεωρήσει και ως ενσάρκωση της κατάρας και της ολέθριας πνευματικής τύφλωσης, της «'Ατης». Ήταν αδυσώπητες και ο άνθρωπος ήταν ανίκανος να την αντιμετωπίσει εκτός κι αν λάμβανε βοήθεια από κάποιο θεό. Τέλος, όταν κάποιος τις φανταζόταν με υλική υπόσταση, είχαν τη μορφή δρακοντόμαλλων

²⁶ A. H. Sommerstein, "AESCHYLUS EUMENIDES", (εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1989), σελ. 10

τεράτων και ταυτίζονταν με τις Κήρες , τα κτηνώδη πνεύματα θανάτου.²⁷

ΟΙ ΕΡΙΝΥΕΣ ΕΠΙ ΣΚΗΝΗΣ

Είναι ασαφές σε ποιο σημείο και πώς ο χορός των Ερινύων μπήκε στην ορχήστρα , αλλά η κατεύθυνση από την οποία εμφανίζονται (από το εσωτερικό του ναού όπου η Πυθία είπε ότι τις είδε) είναι από μόνο του ένα στοιχείο έκπληξης , δεδομένου ότι ο χορός εμφανίζεται συνήθως από την πάροδο. Το σχόλιο "Ευμ." 64 b υποστηρίζει ότι ένας μηχανισμός γνωστός ως εκκύκλημα εμφανίζεται για να αποκαλύψει το εσωτερικό του ναού. Ωστόσο , μερικά σχόλια αρνούνται ότι το μηχανήμα αυτό ήταν διαθέσιμο τόσο νωρίς (458 π.Χ. : η πρώτη αδιαμφισβήτητη χρήση του στην «Ειρήνη» του Αριστοφάνη). Ίσως είναι δύσκολο η αιματηρή εικόνα της Κλυταιμνήστρας που στέκεται πάνω από θύματά της στον «Άγαμέμνονα» στ. 1372 να είχε παρουσιαστεί χωρίς αυτό επί σκηνής. Στο στ. 67 «Ευμ.» η αναφορά του Απόλλωνα σε αυτές τις γυναίκες («τάσδε τάς μάργους ὀρᾷς») πιθανότατα συνοδευόταν από μια χειρονομία που καταδεικνύει την ύπαρξη τους επί σκηνής. Το φάντασμα της Κλυταιμνήστρας που εμφανίζεται πριν από το στ. 94 ή ξεπροβάλλει από μια πόρτα ή πιο πιθανόν περπατώντας κατά μήκος της παρόδου. Προσφωνεί τις κοιμισμένες Ερινύες , προσπαθώντας να τις ξυπνήσει , αλλά με μικρή επιτυχία. Είναι αβέβαιο σε ποιο σημείο ολόκληρος ο χορός μπαίνει στην ορχήστρα. Ο Taplin διαφωνεί ότι ο χορός δεν εμφανίζεται όλος μέχρι το στίχο 140. Αυτό σημαίνει ότι , μολονότι τα λογία της

²⁷ A. H. Sommerstein, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ Εὐμενίδες", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 32

Κλυταιμνήστρας απευθύνονται άμεσα στις Ερινύες , είναι εκτός του οπτικού μας πεδίου και οι απαντήσεις του δίνονται από το εσωτερικό του ναού. Αυτή η θεωρία συναντά την ένσταση του Hammond που υποστηρίζει το αντίθετο.

Τελικά , συνεπάγεται ότι μερικές Ερινύες ήταν ορατές στο κοινό και ίσως αυτές οι ιδίες ήταν που προσφώνησε η Κλυταιμνήστρα. Στην εισαγωγική σκηνή , μετά την ομιλία του χορού και (στ. 142) και πριν από την πάροδο (στ. 143) υπάρχουν ενδείξεις ότι το τραγούδι δεν τραγουδήθηκε από ολόκληρο το χορό. Ένα σχόλιο από τη ζωή του Αισχύλου υπαινίσσεται ότι ο χορός μπαίνει σποραδικά. Δηλαδή , το εισαγωγικό τραγούδι ίσως είχε αρχίσει από λίγους χορωδούς που ενωθήκαν με άλλους κατά τη διάρκεια της παρόδου. Στο τέλος του τραγουδιού όλα τα μέλη του χορού βρίσκονταν στην ορχήστρα και αυτό δεν αποδεικνύει ότι ο Απόλλωνας διατάζει τους τελευταίους να βγουν από το ναό του , αλλά ότι εξοργισμένος τις εκδιώκει από το ιερό του και την γειτονική περιοχή των Δελφών. Στο τέλος της σκηνής και ο χορός και ο Απόλλωνας αποχωρούν , αυτός πιθανόν κατευθύνεται πίσω στο ναό του και αυτές στην κατεύθυνση που χάραξε ο Ορέστης για να συνεχίσουν την καταδίωξη του.²⁸

ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ – ΣΕΜΝΕΣ

Προς το τέλος των «Εύμενίδων» οι Ερινύες υφίστανται μεταμόρφωση , όχι όμως ολική. Φέρουν πλέον διαφορετικά ενδύματα («φοινικοβάπτοις ένδυτοῖς έσθήμασι» στ. 1028), τα

²⁸ A. H. Sommerstein, "AESCHYLUS EUMENIDES", (εκδ. CambridgeUniversity Press, Cambridge 1989), σελ. 13

τρομακτικά όμως πρόσωπά τους παραμένουν ίδια («ἐκ τῶν φοβερῶν τῶνδε προσώπων» στ. 990) και δεν σταματούν να είναι εκδικήτριες του κακού («πράσσω , μεγάλας καί δυσαρέστους... ἐχθραῖς ὀργαῖς ἀμαθύνει» στ.928- 937), («τοῖς δ' αὖ... παρέχουσαι»στ. 954- 955). Τώρα , οι λατρευτικές τιμές που δέχονται είναι ίδιες με των Σεμνῶν θεῶν. Οι τελευταίες λατρεύονταν σε ένα ιερό σπήλαιο κοντά στον Ἄρειο Πάγο , πλησίον της Ακρόπολης και το ὄνομα τους ἦταν συνδεδεμένο με τις δίκες φόνου που διεξάγονταν στο βράχο. Στο ιερό τους κατέφευγαν κέτες και δούλοι για να βρουν προστασία , γεγονός που οι Ερινύες ποτέ δεν ἔκαναν. Δέχονταν συχνά θυσίες και το τέμενός τους ἦταν ἕνας απαραβίαστος χώρος. Επίσης , ἦταν στενά συνδεδεμένες με τη βουλή του Αρείου Πάγου. Κάθε μια από τις τρεις τελευταίες μέρες του μήνα , κατά την οποία διεξαγόταν δίκη, ἦταν αφιερωμένη σε μια από τις τρεις αυτές θεές. Ὅσοι δε , κρίνονταν αθῶοι κατά τη δίκη , προσέφεραν θυσίες σε αυτές. Ο στενός σύνδεσμος των Σεμνῶν με τις δίκες ἐπὶ του Αρείου Πάγου , ἦταν φυσικό να δώσουν αφορμή για να ταυτιστούν οι θεότητες αυτές με τις διώκτριες του Ορέστη , τις Ερινύες, οι οποίες ζητούσαν , ὅπως ἔλεγε η παράδοση , την καταδίκη του κατά την εκδίκασή της υπόθεσής του ἐνώπιον του Αρείου Πάγου.²⁹ Πολλά από τα χαρακτηριστικά τους συμπεραίνονται και από το κείμενο των Ευμενίδων και από ειδικούς τύπους λατρείας προς τις Ερινύες που στην πραγματικότητα προσφέρονταν στις Σεμνές. Ο Αισχύλος ἦταν ο πρῶτος που τις συνέδεσε. Πιο πιθανό ἦταν ὅμως , η ταύτιση αὐτή να δημιουργήθηκε ἀπὸ τη φαντασία του Αθηναϊκού λαοῦ , ο οποίος εὔρισκε πολλές ομοιότητές μεταξύ των δυο χθόνιων θεοτήτων.

²⁹ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εὐμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 186

Στο τέλος των «Εύμενίδων» μετά τη δίκη οι Ερινύες μετονομάσθηκαν σε Σεμνές και όχι σε Ευμενίδες. Εκτός από την ύπαρξη τους στον τίτλο του έργου , το όνομα Ευμενίδες εμφανίζεται μόνο στο συμπληρωματικό υλικό των ΧΦΦ. Πάντως , ό,τι και να συμβαίνει , ο τίτλος του έργου μας δε μπορεί να μας πει τίποτα για το ίδιο το έργο και τον χορό του.³⁰ Δεν μπορούμε να αρνηθούμε όμως ότι ο Αισχύλος προέβη σε έναν αιφνίδιο νεωτερισμό. Με την ιδέα ότι το κοινό δέχεται την απόφαση αυτή , φέρνει την επανάσταση στις αντιλήψεις περί του θέματος. Συνεπώς , τίποτα δεν είχε ειπωθεί για το όνομα Ευμενίδες (των ευγενικών μορφών δηλαδή) μέχρι στιγμής στη λογοτεχνία ως εναλλακτικό όνομα για τις Ερινύες. Βέβαια , στην Ορέστεια του Ευριπίδη και σε μεταγενέστερα λογοτεχνικά κείμενα αρκετές φορές αποκαλούνται Ευμενίδες πριν ακόμα μεταστραφούν σε ευμενή πνεύματα. Ήδη ονομάζονται έτσι κατά τη διάρκεια του έργου και μάλιστα όσο ακόμα ο Ορέστης βρίσκεται στο Άργος. Σε προγενέστερες ευριπίδειες αναφορές στη δοκιμασία του Ορέστη δεν ονομάζονται ποτέ Ευμενίδες. Συνεπώς , δε θα έπρεπε να περιμένουμε ότι θα βρούμε τις Ερινύες με το όνομα Ευμενίδες στο κείμενο μας. Είναι κατανοητό σε κάθε περίπτωση ότι ο υπομνηματιστής παραπλανήθηκε υπό την επιρροή του τίτλου. Αν οι Ερινύες αλλάζαν όνομα στο τέλος της τραγωδίας , αυτό δε θα ήταν Ευμενίδες , αλλά Σεμναί.

Είναι προφανές ότι αν ο Αισχύλος δεν είχε στο μυαλό του τη μεταστροφή των χθόνιων θεοτήτων σε Ευμενίδες , θα ήταν επόμενο ότι ο τίτλος «Εύμενίδες» δε θα είχε δοθεί από τον ίδιο. Όπως

³⁰ Α. Η. Sommerstein, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ Εύμενίδες", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 36

συμβαίνει και με το «Έπτά επί Θήβας», όπου το κείμενο δεν συνάδει με την παράσταση και στο οποίο η Θήβα και οι Θηβαίοι δεν αναφέρονται με αυτά τα ονόματα. Ίσως, οι αυθεντικοί τίτλοι να αντικαταστάθηκαν από καινούργιους στα τέλη του 5^{ου} αιώνα.³¹

Πάντως, η λατρεία των Σεμνών θεών στην Αθήνα ήταν πραγματική, αλλά οι Ερινύες που στον Αισχύλο έρχονται να τακτοποιηθούν με αυτές, ήταν υποθετικές, πνεύματα της φαντασίας, δημιουργημένα από αποσπάσματα της λογοτεχνικής/μυθολογικής παράδοσης και σε ένα μεγάλο μέρος από τη φαντασία του Αισχύλου. Στοιχείο που αποδεικνύει την ύπαρξή τους είναι και ένας «ναός θεών ἄς Ἀθηναῖοι Σεμνά, Σικυώνιοι δέ Εμενίδας ὀνομάζουσιν», όπου οι θεότητες λάμβαναν σπονδές (μέλι και νερό) και μια ετήσια θυσία ενός εγκύου προβάτου.³²

«ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ»

Όλα ξεκινούν από την απόφαση του Αγαμέμνονα να θυσιάσει την κόρη του, Ιφιγένεια, οπλίζοντας την Κλυταιμνήστρα με ένα ισχυρό κίνητρο για να σκοτώσει τον ίδιο. Από την άλλη ο μάντης Κάλχας³³

³¹ A. H. Sommerstein, "AESCHYLUS EUMENIDES", (εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1989), σελ. 12

³² N. J. Sewall-Rutter, "Guilt by Descent", (εκδ. Oxford University Press Inc., New York 2007), σελ. 82

³³ Για τους αρχαίους "Έλληνες η ανίχνευση της βούλησης των θεών και του πεπρωμένου γίνεται μέσω των σημείων που εκείνοι δίνουν στους ανθρώπους, με τρόπο αλληγορικό και συμβολικό, οπότε χρειάζεται ειδική αποκρυπτογράφιση. Και σε αυτή την ειδική αποκρυπτογράφιση χρειάζονται ειδικά χαρισματικά πρόσωπα, που είναι κάτοχοι της ειδικής τεχνικής. Τα πρόσωπα αυτά είναι οι μάντεις και είτε έχουν έμφυτη ικανότητα να συλλαμβάνουν και να ερμηνεύουν τα μηνύματα των θεών, είτε μαθαίνουν αυτή την τεχνική. Οι μάντεις που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία είναι εκπρόσωποι του πρώτου είδους μαντικής, που λέγεται "φυσική ή άτεχνη" και δε διδάσκεται, αλλά εκδηλώνεται κατά κανόνα με τη "θεική μανία" που κατέχει το άτομο από έναν θεό ή πνεύμα, ενώ οι μάντεις που ανήκαν στη δεύτερη κατηγορία εκπροσωπούν το δεύτερο είδος μαντικής που λέγεται "

μαντεύει ότι θα καταληφθεί η Τροία από τους δυο βασιλιάδες , γεγονός που σκορπίζει τον θάνατο για άλλη μια φορά. Προειδοποιεί ότι η νίκη που επιτυγχάνεται με έγκλημα οδηγεί σε έγκλημα. Από το σημείο αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι προετοιμάζεται το έδαφος για την εμφάνιση των Ερινύων. Ίσως , ο Αισχύλος έχει από τόσο νωρίς στο νου του το τελευταίο και χαρακτηριστικότερο (κατά τη γνώμη μου) μέρος της τριλογίας. Ποιον όμως από την οικογένεια των Ατρείδων θα κατακλύσουν;

Η Ορέστεια αρχίζει με αγωνία , φόβο και σκοτεινό προαίσθημα για καινούργιες συμφορές και φόνους. Ολόκληρο το πρώτο έργο στηρίζεται στο φόνο του Αγαμέμνονα από τη γυναίκα του ως αποτέλεσμα της τιμωρίας των θεών για την πολλαπλή αμαρτία («θα έλεγα πια τώρα πως για τους θνητούς εκδικητές πάνω απ'τη γη οι θεοί βλέπουν τα κακουργήματα» στ. 1578- 1579). Από τον πατέρα του Ατρέα, ο Αγαμέμνονας κληρονομεί κατάρα (του Θυέστη) και αμάρτημα για το οποίο πρέπει να τιμωρηθεί («Ω φως καλοδιάθετο... στην Δίκης τα δίχτυα πιασμένο» στ. 1577- 1610). Σφάζει τη θυγατέρα του Ιφιγένεια , για να ξεκινήσει έναν πόλεμο που γίνεται αίτια για το θάνατο χιλιάδων ανδρών , δίνοντας στην Κλυταιμνήστρα ένα όπλο για τη συνέχιση του κακού. Έτσι , ανατρέπει τους ιερούς νόμους και στρέφει εναντίον του το μάτι της θεϊκής δικαιοσύνης. Η Κλυταιμνήστρα δεν διστάζει απ'ότι φαίνεται , γίνεται συζυγοκτόνος , αλλά αναγνωρίζει πως δεν ήταν παρά το ενεργούμενο του Αλάστορα³⁴ , του δαίμονα που βαραίνει τη γενιά των Ατρείδων και

έντεχνη ή επαγωγική". Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν η Πυθία, η Κασσάνδρα, η Σίββυλα, ενώ στη δεύτερη ο Κάλχας, ο Τειρεσίας κ.α. Η έντεχνη ή επαγωγική μαντική είναι σαφώς μεταγενέστερη

³⁴ Για τους αρχαίους Έλληνες είναι ο κακός δαίμονας που φέρνει κάθε συμφορά και οδηγεί στην αμαρτία. Αυτός που υποκύπτει στο δαίμονα θεωρείται τέκνο του

διψάει ακατάπαυστα για αίμα. («τη μορφή της γυναίκας αυτού του νεκρού πήρε ο παλιός δριμύς Αλάστορας , ο δαίμων της εκδίκησης» στ. 1501- 1502). Βλέπει στον ορίζοντα αυτή την ατέρμονη αιματοχυσία και τις συνέπειες που θα έχει με τις φρικτές Ερινύες που παρομοιάζονται συνειρμικά με τον δαίμονα που διψάει για αίμα.

Στο εναρκτήριο έργο της τριλογίας λοιπόν , δεν έχουμε άμεση επαφή με τις σκοτεινές θεές , ούτε μνημονεύονται ευθέως από κάποιο πρόσωπο. Όμως , η κατοπινή τους ισχυρή και αξέχαστη εμφάνιση γίνεται αισθητή ήδη από την αρχή. Το σκοτεινό προαίσθημα των συμφορών και οι ενδοοικογενειακοί φόνοι μας προειδοποιούν για το εντυπωσιακό τέλος με τις Ερινύες πρωταγωνίστριες.

Η παρουσία των φρικτών πλασμάτων ενδυναμώνεται στη δεύτερη κατά σειρά τραγωδία , τις «Χοηφόρους».

«ΧΟΗΦΟΡΟΙ»

Το δεύτερο μέρος της τριλογίας , είναι η τραγωδία «Χοηφόροι». Στον κόσμο των αοράτων χθόνιων δυνάμεων συνδεδεμένων με τη λατρεία των νέκρων αλλά και στον κόσμο της εκδίκησης , κινείται η τραγωδία «Χοηφόροι» , που είναι ολόκληρη ένα μοιρολόι , μια επίκληση στον κάτω κόσμο. Στους αρχαίους Έλληνες η λατρεία των νέκρων όριζε καθήκοντα και υποχρεώσεις στους ζωντανούς. Ο νεκρός βρίσκεται σε τακτική συναναστροφή με τους ζώντες και είναι ευνοϊκός αν τον τιμούν, αλλιώς τιμωρεί. Οι νεκροί κυβερνούν τους ζωντανούς και ρυθμίζουν την τύχη τους , ανάλογα με τη συμπεριφορά

τους. Οι χοές και οι ευχές προς τους νεκρούς είναι απαραίτητες , καθώς το άτομο εξαρτάται από αυτούς και από το γένος του.

Ο δολοφονημένος Αγαμέμνωνας απαιτεί εκδίκηση. Ζητεί από τον Ορέστη να σκοτώσει τη μητέρα του , φονιά του πατέρα του. Αυτό το πανάρχαιο έθος της αυτοδικίας- εκδίκησης είναι ένας από τους άγραφους νόμους του παλαιού δικαίου. Μέσα σε αυτή την παλαιά Δίκη , θεμελιωμένη στη λατρεία και τον σεβασμό στους νεκρούς κινούνται οι «Χοηφόροι». Ο Αισχύλος την ανασυνθέτει με τα πιο μελανά χρώματα για να την αντιθέσει με τη νέα Δίκη που θα παρουσιάσει στις «Εύμενίδες». Η τραγωδία αποτελεί ουσιαστικά τον πρόλογο για ό,τι έπεται και είναι εξίσου σημαντικό με το κύριο μέρος (τις «Εύμενίδες») , αφού χωρίς αυτό δε θα μπορούσε να διαφανεί με τόση γλαφυρότητα το φρικτό πρόσωπο και η σκληρή συμπεριφορά των Ερινύων. Εδώ , οι αόρατες χθόνιες δυνάμεις , ο κόσμος των νέκρων , οι χοές , η εκδίκηση , είναι επίσης λέξεις- κλειδιά για την απευθείας σύνδεση με την επόμενη τραγωδία.

Ακόμη και ο χορός τάσσεται υπέρ της εκδίκησης του Ορέστη: «Αν και συχνά υποστηρίζεται πως ο χορός της τραγωδίας δεν δημιουργεί την πλοκή του έργου , στις «Χοηφόρους» ο χορός θα μπορούσαμε να πούμε πως εμμέσως καθοδηγεί τη ροή των πράγματων επηρεάζοντας την Ηλέκτρα και μέσω αυτής τον Ορέστη».³⁵

Σύντομα μάνα και γιος θα βρεθούν αντιμέτωποι. Η Κλυταιμνήστρα σε μια κορυφαία και κομβική σκηνή για το έργο , θα επικαλεστεί τη μητρότητα και ο Ορέστης μπροστά στο στήθος της μάνας του διστάζει να γίνει μητροκτόνος. Ο Πυλάδης τότε του υπενθυμίζει τη θεϊκή

³⁵ Ν. Μηνιώτη, σελ. 37

βούληση του Απόλλωνα («ἐπίσχες , ὦ παῖ... μητέρ' αἰδεσθῶ κτανεῖν» στ. 896- 899). Τότε , ο Ορέστης υπακούοντας στο χρησμό του Απόλλωνα σκοτώνει την Κλυταιμνήστρα και μετά τον Αίγισθο. Οι Ερινύες τον κυνηγούν για να εκδικηθούν το μητρικό αίμα και ο Ορέστης φεύγει καταδιωκόμενος από αυτές , για να εξαγνιστεί στο ναό του Απόλλωνα , στους Δελφούς.

Ο Αγαμέμνονας , η Κλυταιμνήστρα και ο Ορέστης έχουν εκτελέσει μια θεϊκή αποστολή. Όμως , αν η Κλυταιμνήστρα διαπράττει το φόνο του Αγαμέμνονα από καθαρό μίσος ή ανάγκη εξουσίας , ο φόνος που διαπράττει ο Ορέστης ενέχει τον χαρακτήρα «χρέους». Ο παραβάτης του καθήκοντος προς τους νεκρούς θα καταδιώκεται από όλους , ζωντανούς και προπάντων το νεκρό. Αν και «έγκλημα καθοσιώσεως» ο φόνος μιας μητέρας από το γιο της , είναι αιτιολογημένο και κάτι ακόμα πιο καθοριστικό. Είναι προαποφασισμένο και υπαγορευμένο από τον ίδιο τον Απόλλωνα.³⁶

Ούτε λίγο ούτε πολύ , ενέχει το χαρακτήρα του πεπρωμένου , του οποίου την ευθύνη , όμως , πλήρως αναλαμβάνει ο Ορέστης. Αντιλαμβάνεται ότι η πράξη του είναι εγκληματική πριν ακόμα τη διαπράξει , αλλά την αποδέχεται ως θεία βούληση και καθήκον απέναντι στο νεκρό , αποδεχόμενος ότι μοιραία στη συνέχεια θα υποφέρει...

«ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ»

³⁶ Ο χρησμός του Απόλλωνα έλεγε ότι ο Ορέστης αν δεν εκδικηθεί τον φόνο του πατέρα του, θα πάσχει σε όλη τη ζωή του. Θα γεμίσει το σώμα του πληγές και ο νεκρός πατέρας θα τον καταδιώκει μέχρις αφανισμού

Οι Ερινύες εδώ δίνουν τον καλύτερό τους εαυτό. Διαφαίνονται απόλυτα τα χαρακτηριστικά τους , χωρίς να αφήνουν την παραμικρή αμφιβολία στον ακροατή ή αναγνώστη. Δεν δειλιάζουν , ούτε ντρέπονται να δείξουν το εύρος των σκοτεινών και τρομακτικών τους μορφών. Προσωποποιούν τις ενοχές και τις τύψεις , ιδίως μετά το φόνο. Σχετίζονται με το αρχαίο δίκαιο και την προ του Δια εποχή. Είναι αμείλικτες και αδιάλλακτες. Είναι επίσης φρουροί μιας παλιάς ηθικής τάξης που προσπαθούν να κρατήσουν τον άνθρωπο στο δρόμο της Ηθικής με τον φόβο και τον τρόμο που εμπνέουν. «Είναι οι Ερινύες , μητριαρχικές δαιμόνισσες , με τα φίδια της προελληνικής θρησκείας στην κεφαλή και στα χέρια τους, οι προσωποποιημένες μητρικές Αρές, οι παλαιές του μητρικού προστάτισσες γένους».³⁷

Στο έργο , ως Ερινύες της Κλυταιμνήστρας , εκπροσωπούν τη μητριαρχική λογική και κουλτούρα.³⁸ Αντιπαρατίθενται έντονα στον Απόλλωνα , εκφράζοντας την προτεραιότητα της σχέσης του αίματος έναντι του θεσμού του γάμου. («τούς μητραλοίας έκ δόμων... ὄμαιμος αὐθέντης φόνος» στ. 210- 212). Και πιο κάτω ο χορός υποστηρίζει: «Οὐκ ἦν ὄμαιμος φωτός ὃν κατέκτανεν» , δηλαδή δεν είχε η Κλυταιμνήστρα το ίδιο αίμα με τον άνδρα που σκότωσε (στ. 605). Έτσι λοιπόν οι Ερινύες δίνοντας προτεραιότητα στη σχέση αίματος , θεωρούν ότι το έγκλημα της Κλυταιμνήστρας δεν είναι βαρύ, σε αντίθεση με αυτό του Ορέστη.

³⁷ Π. Λεκατσάς, “Η μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική πατριαρχία”, (εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006), σελ. 45

³⁸ Ε. Φρομ, σελ. 206. Η μητριαρχική κουλτούρα έχει σαν γνώρισμά της την έμφαση στους δεσμούς αίματος, στους δεσμούς με το έδαφος, καθώς και μια παθητική αποδοχή όλων των φυσικών φαινομένων. Αντίθετα, η πατριαρχική κοινωνία έχει σαν γνώρισμα τον σεβασμό προς τον ανθρώπινο νόμο, την προτεραιότητα της ορθολογιστικής σκέψης και την προσπάθεια του ανθρώπου για την αλλαγή των φυσικών φαινομένων.

Οι Ερινύες μάχονται σθεναρά υπέρ του μητριαρχικού δικαίου , υπέρ της Κλυταιμνήστρας και κατά του Ορέστη.

Βέβαια , στις «Εύμενίδες» δεν δικάζεται η Κλυταιμνήστρα. Όμως , η αθώωση του Ορέστη αυτομάτως τον δικαιώνει και άρα την καταδικάζει. Ο Ορέστης επιπλέον είναι εκείνος που βασανίζεται από ενοχές (σε αντίθεση με την Κλυταιμνήστρα που δεν μετανιώνει) και το γεγονός αυτό συμβάλλει στην απαλλαγή του. Κατά έναν τρόπο οι Ερινύες που τον καταδιώκουν και αποτελούν τον κατηγορο στη δίκη του , είναι αυτές που τον αθώνουν.

Η απόφαση του δικαστηρίου πάντως είναι οριακή , καθώς στην πραγματικότητα υπάρχει ισοψηφία και η αθώωση προκύπτει από την αυξημένη βαρύτητα της ψήφου της Αθηνάς. Αυτό δείχνει υπό μια έννοια την ισοκατανομή των ευθυνών.

Εν τελεί , η βία δίνει τη θέση της στην πειθώ και η αντεκδίκηση στη δικαιοσύνη.

ΑΠΟΛΛΩΝΑΣ , ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΕΡΙΝΥΕΣ

Στην τρίτη τραγωδία της Ορέστειας , η μοίρα του Ορέστη μας απασχολεί ακόμα , αλλά καθορίζει την πορεία του ανθρωπίνου είδους ευρύτερα. Το θέμα δεν είναι μόνο αν ο μητροκτόνος πρόκειται να τιμωρηθεί ή να αθωωθεί , αλλά αν η ανθρωπότητα πρόκειται να επιτύχει στην εδραιωμένη νέα τάξη πραγμάτων ή να χαθεί στη διαμάχη με το "παλιό".

Τα δυο μέτωπα της αντιπαράθεσης είναι ο Απόλλωνας και οι Ερινύες. Ο Απόλλωνας είναι ο διερμηνέας του Δια («τέχνης δέ νιν

Ζεύς... Λοξίας πατρός» στ. 17- 19) και ισχυρίζεται ότι η μαρτυρία του είναι αδιαμφισβήτητη , διότι προέρχεται από τον Δια («ούπώποτ' εἶπον... Ζεύς Ὀλυμπίων πατήρ» στ. 616- 618). Αν ο Απόλλωνας επικαλείται τον Δια , οι αντίπαλοί του επικαλούνται τις Μοῖραι , δηλαδή τον εαυτό τους («τίς οὔν τάδ'... δοθέντα τέλεον» στ. 389-393). Υποστηρίζουν ότι ο αντίπαλός τους ο Απόλλωνας ισοπεδώνει την εξουσία των Ερινύων («παρά νόμον... μοίρας φθίσας» στ. 171-172) που είναι γηραιότερες από τον Δια. Ωστόσο , πίσω από τη διαμάχη του Απόλλωνα με τις Ερινύες , ενυπάρχει μια μεγαλύτερη διαφωνία. Ο Δίας και οι Ερινύες είναι που βρίσκονται σε αντιπαράθεση. Η «βεντέτα» παρουσιάζεται από τον Αισχύλο σαν ένα σύμβολο φυλετικής διαφωνίας με σεβασμό στην ανθρωποκτονία και την αναδιοργάνωση του νόμου περί αυτής. Μόνο η λύση χαίρει εκτίμησης , όχι σαν υποταγή του ενός προς τον άλλο , αλλά σαν συμφιλίωση και των δυο. Στο τέλος της τριλογίας , οι Ερινύες επαναπροσαρμόζονται στο νέο σύνταγμα της Αθηνάς με τα αρχαία προνόμια , τα οποία ο Απόλλωνας είχε ανατρέψει.³⁹

Αναλυτικότερα , ο Απόλλωνας και η Αθήνα εμφανίζονται εξ αφορμής του Ορέστη για να λύσουν ένα μεγάλο πρόβλημα που ταλανίζει την ανθρωπότητα. Ο αθώος φονεύς , που ακολουθεί τις επιταγές της παλαιάς Δίκης , είναι δίκαιο να τιμωρηθεί ή όχι; Ο θεσμός της Αράς θα εξακολουθεί να ρυθμίζει τις τύχες των ανθρώπων , και οι αθώοι απόγονοι θα είναι πάντοτε ένοχοι για τα αμαρτήματα και τα εγκλήματα που διέπραξαν οι πρόγονοί τους;

³⁹ G. Thomson, "The Oresteia of Aeschylus", (εκδ. Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1966), σελ. 45

Αφού έχουμε γνωρίσει τον χαρακτήρα και τη δράση των Ερινύων , είναι καιρός να μελετήσουμε το ήθος και τον χαρακτήρα των νέων θεών και πρωτίστως του Απόλλωνα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εντύπωση που προκαλεί ο θεός αυτός στους θεατές είναι αμφιλεγόμενη. Έχει σαφή συνείδηση της υποχρέωσής του απέναντι στον Ορέστη και δεν πρόκειται να τον εγκαταλείψει. Η βοήθειά του όμως , συνίσταται σε αυτό μόνο το σημείο , δηλαδή στην προάσπιση του Ορέστη από των διωγμό των Ερινύων και στην παραπομπή της υπόθεσής του στην αδελφή του Αθηνά. Σαν θεός παρουσιάζεται ως απλό, τυφλό όργανο του Δια , χωρίς συνείδηση των σκοπών του πατέρα του.

Παρότι είναι γιος του Δια , ο οποίος εγκαινιάζει τη νέα περίοδο της ανθρωπότητας εδραιωμένη στην αντίληψη της νέας Δίκης , ενεργεί ως ερμηνευτής της παλαιάς Δίκης , που στηρίζεται στην εκδίκηση. Υποπίπτει σε μια αντίφαση στάσης και δράσης. Πώς ως πολέμιος των Ερινύων που εκπροσωπούν την παλιά τάξη πραγμάτων (και συνεπώς το νόμο της εκδίκησης) , δίνει εντολή φόνου στον Ορέστη;⁴⁰ Πώς είναι δυνατόν να γίνεται όργανο της παλαιάς Δίκης; Πώς συμβιβάζεται ο νόμος της «βεντέτας» τον οποίο υποστηρίζει, με τους νόμους της νέας τάξης , της οποίας θεωρείται εκπρόσωπος και στο όνομα της οποίας καταπολεμά τις Ερινύες;

Τουλάχιστον , παρότι έχει κάτι από το οργίλο και οξύθυμο των Ερινύων , έχει διαφορετική λογική πειστικότητα. Συμπεριφέρεται σε αυτές με τρόπο απότομο και περιφρονητικό , τις εξευτελίζει και τις παρουσιάζει σαν βδελυρά , χθόνια τέρατα. Στον διάλογο του προς

⁴⁰ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εύμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 191

αυτές φέρεται με ειρωνεία και αποστροφή («τίς ἤδε τιμή; Κόμπασον γέρας καλόν.» στ. 209). Δεν είναι όμως σε θέση να αντικρούσει τα επιχειρήματά τους και να υποστηρίξει την άποψή του.⁴¹ Οι Ερινύες τάσσονται υπέρ της φυλετικής κοινωνικής τάξης , στην οποία η συγγένεια που συνδέεται με τη μητέρα είναι πιο στενή από το γάμο και ο δολοφόνος συγγενής της μητέρας τιμωρείται απόλυτα και ακαριαία. Ο Απόλλωνας από την άλλη , τον οποίο οι Αθηναίοι λατρεύουν σαν πατέρα (πατρῶος) εκφράζει το απολυτό πατριαρχικό σύστημα και καταδεικνύει την ιερότητα του γάμου και την ανωτερότητα του αρσενικού. Αυτό είναι και το δίλημμα στο οποίο έχει βρεθεί ο Ορέστης: η αντανάκλαση της πάλης διχασμένων αντιλήψεων αυτής της περιόδου.⁴² Στην πάλη ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό , που κυριαρχεί στην Ορέστεια , ο θεός αντιπροσωπεύει το δίκαιο του ανδρός , την κυριαρχία του στον οίκο και στην πόλη. Ανάμεσα στο δίκαιο του αίματος και στο θεσμό του γάμου , τάσσεται σαφώς υπέρ του δεύτερου , καθώς είναι ακριβώς αυτός που εξασφαλίζει την κυριαρχία του άντρα. Υποστηρίζει μάλιστα ότι γονέας είναι μόνον ο πατέρας , αφού αυτός προσφέρει το σπόρο , ενώ η μητέρα είναι μόνον η τροφός. («οὐκ ἔστι μήτηρ... μή βλάβηι θεός» στ. 658- 661). Άρα , για τον Απόλλωνα ο Ορέστης είναι περισσότερο τεκνό του Αγαμέμνονα παρά της Κλυταιμνήστρας , οπότε καλώς εκδικήθηκε με φόνο , τον φόνο του πατέρα του.

Ο Ορέστης εξετέλεσε την πράξη του και , και σύμφωνα με το νόμο δράσαντα παθεῖν , νόμο του Διός και τη Δίκης οφείλει τώρα να πάθει από τις Ερινύες της μάνας του (αν και σε περίπτωση που δεν είχε

⁴¹ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εὐμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 192

⁴² G. Thomson, "The Oresteia of Aeschylus", (εκδ. Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1966), σελ. 46

ενεργήσει έτσι , είναι βέβαιο ότι θα πέθαινε από τις Ερινύες του πατέρα του). Ξαφνικά , η κατάσταση αλλάζει άρδην με την υπόσχεση του Απόλλωνα στον Ορέστη («πράξαντα μὲν ταῦτ' ἔκτός αἰτίας κακῆς εἶναι» Χοηφ. 1030- 1032) ή αλλιώς δράσαντα μή παθῆιν. Και σε λίγο μας λέγεται ότι τα λογία του Απόλλωνα είναι τα λογία του Δια (Ευμ. 19). Ωστόσο , οι Ερινύες αμετάπειστες συνεχίζουν να καταδιώκουν τον Ορέστη , ενώ ο Απόλλωνας παρ'όλο που μπορεί να τις εμποδίσει (τις βυθίζει σε λήθαργο) , δε μπορεί να απαλλάξει οριστικά τον ήρωα από αυτές.⁴³

Στο σημείο λοιπόν που αδυνατεί ο Απόλλωνας να διαχειριστεί την κατάσταση , εμφανίζεται η Αθηνά. Η Αθηνά είναι η θεά που γεννήθηκε από το κεφάλι του πατέρα της , είναι παρθένα και ταυτόχρονα θεά πολεμική , στοιχεία που την κάνουν να απομακρύνεται από το πραγματικό της φύλο. Μπορεί όμως να συμπορευτεί με τα ανδρικά συμφέροντα , αλλά και ως θηλυκή θεότητα μπορεί να προτείνει παραδεκτές θρησκευτικές και κοινωνικές αλλαγές. Στο έργο η Αθηνά αντιπροσωπεύει τη μεσότητα τόσο σε επίπεδο δικαίου , όσο και σε επίπεδο φυλών. Αντιπροσωπεύει την αξία της Δικαιοσύνης , της Δημοκρατίας και της Πειθούς. Είναι εκείνη που κατορθώνει να συμφιλιώσει τις αντίθετες πλευρές (Απόλλωνα- Ερινύων) και τελικά να εξευμενίζει τις τελευταίες και να τις εντάξει στο λατρευτικό πάνθεον των Αθηνών. Ωστόσο , αρνείται να κρίνει η ίδια την υπόθεση , γιατί οι θνητοί είναι πιθανό να θιγούν από την τελική απόφαση , οπότε είναι απαραίτητο

⁴³ Α. Η. Sommerstein, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 48

να συμμετάσχουν και οι ίδιοι στη λήψη της. Έτσι λοιπόν , εισάγει το νέο είδος δίκης , με την έννοια της δίκης σε δικαστήριο.⁴⁴

Η μορφή της Αθηνάς έρχεται σε αντίθεση με τον οξύθυμο και εμπαθή χαρακτήρα των Ερινύων και του Απόλλωνα. Η παρουσία της συμβολίζει τον τελικό σταθμό της μετάβασης προς το φως. Εμφανίζεται ακριβώς στο σημείο που ο Ορέστης έχει αρχίσει «να δένεται εις τη μαγική δίνη».⁴⁵ Όμως , το θαύμα έγινε. Την αγωνία και την πάλη διαδέχεται η ανακούφιση. Τώρα το θείο παρουσιάζεται με άλλη μορφή και σώζει τον Ορέστη από τα χέρια της τυφλής εκδίκησης.

Η ώρα της δίκης έφτασε και η Αθηνά εμφανίζεται συνοδευόμενη από τον κήρυκα και τους δικαστές. Δίνεται το σύνθημα της έναρξης της δίκης , οπότε ξαφνικά εμφανίζεται και ο Απόλλωνας , πιστός στην υπόσχεση που έδωσε στον ικέτη του. Ήρθε για να γίνει μάρτυρας και να «συνδικήσει»⁴⁶. Υπερασπίζεται με πάθος τον Ορέστη , αλλά και οι Ερινύες με τη σειρά τους απαντούν με ηρεμία και απόλυτη πεποίθηση στο δίκαιο που υπερασπίζονται. Η Αθηνά όμως αναλαμβάνει να αντιμετωπίσει κατά μέτωπο τις οργισμένες θεές , οι ποιες θεωρούν προσβλητικό και ταπεινωτικό το αποτέλεσμα της δίκης. Είναι αποφασισμένες να στείλουν μύρια κακά στη χώρα που υπέστησαν αυτό τον εξευτελισμό. Θα βγάλουν από τα βάθη της καρδιάς τους «ίόν» , «σταλαγμόν»⁴⁷. Χάρης όμως στην καταπραϋντική δύναμη της Αθηνάς , όλα θα τελειώσουν αισίως και τα ακατάπαυστα

⁴⁴ Α. Η. Sommerstein, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 48

⁴⁵ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εύμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 200

⁴⁶ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εύμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 201

⁴⁷ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εύμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 202

οργίλα πνεύματα θα καταλαγιάσουν το θυμό τους και θα βρουν τη θέση τους στη δημοκρατική πλέον κοινωνία των Αθηνών.

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΕΚΔΙΚΗΣΗ

Η ελληνική λέξη «δίκη» είναι μια από τις σημαντικότερες λέξεις στο λεξιλόγιο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. , η οποία συνέχει τα πάντα. Το σημασιολογικό της εύρος εκτείνεται από τις αφηρημένες έννοιες της «δικαιοσύνης» και του «δικαίου» , σε εκείνες της «ανταπόδοσης» και της «τιμωρίας» , για να καταλήξει στις πιο εξειδικευμένες σημασίες του «δικαστηρίου» και της «νομικής υπόθεσης». Αποτελεί θεμελιώδη ορό μέσω του οποίου εκφράζεται η κοινωνική ευταξία , εφόσον από τη μια μεριά , υποδηλώνει την οργάνωση της κοινωνίας ως όλου , και από την άλλη , καθορίζει την ορθοπραξία, τα άτομα και τους θεσμούς που διασφαλίζουν την εύρυθμη λειτουργία αυτής της τάξης. Για παράδειγμα , στην πλατωνική Πολιτεία υπάρχει η ρητή διατύπωση πως το συγκεκριμένο έργο αποσκοπεί στη συγκρότηση μιας ιδεώδους πόλης θεμελιωμένης πάνω στη «δίκη». Ταυτόχρονα , «δίκη» σημαίνει και ο σεβασμός που δείχνει κάποιος στους γονείς του, ενώ μέσω αυτής θεσπίζεται η κοινωνική τάξη και οι κοινωνικές συγκρούσεις τίθενται υπό έλεγχο.⁴⁸

Η λέξη «δίκη» και οι ομόρριζές της χρησιμοποιούνται στην Ορέστεια σχεδόν με εμμονή , για να τονίσουν την έννοια της εκδίκησης και τη μετάβαση από αυτήν στην δικαιοσύνη με

⁴⁸ S. Goldhill, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ Ορέστεια", μτφρ. Αργύρης Παπασυριόπουλος, (εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008), σελ. 74

αντικειμενικούς όρους. Ο Πάρις στον «Άγαμέμνονα» περιγράφεται ως «άνδρὶ λακτίσαντι μέγαν Δίκας βωμόν» στ. 382- 383). Στον «Άγαμέμνονα» πάλι η δίκη ενισχύει τη βουλή του Δια «οποίος παθαίνει , μαθαίνει» («Δίκη δ τοῖ μὲν παθούσιν μαθεῖν ἐπιρρέπει» στ. 250- 251) , ενώ κατάρρευση της Τροίας οφείλεται στον Δια , τον φορέα της Δίκης («Τροίαν κατασκάψαντα του δικηφόρου... πέδον» στ. 525- 526). Ο ίδιος ο Αγαμέμνονας θεωρεί τον εαυτό του φορέα της «δίκης» , όπως εκφράστηκε μέσα από την καταστροφή της Τροίας (Αγαμ. 813) και ο ίδιος και η Κλυταιμνήστρα , όπως εκφράστηκε μέσα από το φόνο του συζύγου της (Αγαμ. 1432). Ο χορός στον «Άγαμέμνονα» προειδοποιεί ότι «Δίκη δ' ἐπ' ἄλλο πρᾶγμα... θηγάναισι Μοίρας» στ. 1535- 1536 (η Δίκη τροχίζει στο ακόνι της Μοίρας το ξίφος καινούργια ζητώντας εκδίκηση). Έτσι , στις «Χοηφόρους» ο Ορέστης καταφτάνει ως ο φορέας της δίκης (στ. 641- 645) , ενώ ο χορός τραγουδά «ἔμολε μὲν Δίκη Πριαμίδαις χρόνω , βαρύδικος ποινά» (Χοηφ. 935- 936). Επίσης , η Ηλέκτρα στις «Χοηφόρους» απευθύνει ερώτημα στα μέλη του χορού («πότερα δικαστὴν ἢ δικηφόρον λέγεις» στ. 120) για το ποιόν του τιμωρού που θα έρθει. Ο χορός απαντά ότι το μόνο που χρειάζεται να επικαλεσθεί είναι κάποιος που θα ανταποδώσει το φόνο , όμως η διάκριση που εισάγεται με τα λόγια της Ηλέκτρας , προοικονομεί την εξέλιξη στις «Εύμενίδες» , όπου η επιδίωξη της δίκης σαν εκδίκηση , οδηγεί εν τέλει σε δίκη ενώπιον ορκωτών δικαστών , οι οποίοι θα αξιολογήσουν την κατάσταση βάσει αντικειμενικών τεκμηρίων , ώστε με αυτά να απονεμηθεί δικαιοσύνη.⁴⁹ Στις «Εύμενίδες» ο χορός τραγουδά : «βωμόν αἶδεσαι Δίκας» (στ. 539) και ο ίδιος βρίσκεται στην

⁴⁹ S. Goldhill, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ Ορέστεια", μτφρ. Αργύρης Παπασυριόπουλος, (εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008), σελ. 75

«ορθοδίκαιον γῆν και πόλιν» στ. 993- 994) , όπου το δράμα θα βρει τη λύση του.

Στην Ορέστεια δηλαδή , η δικαιοσύνη ως σκέπτεσθαι και πράττειν με δίκαιο τρόπο , είναι η πλέον «πανταχού παρούσα» ιδέα και η οποία σχετίζεται άμεσα με τις Ερινύες. Επίσης , εφόσον πρόκειται για ζητήματα δικαιοσύνης , ο ποιητής αναμειγνύει σε κάθε στάδιο τους θεούς. Το θέμα πρωτοπαρουσιάζεται στον «Άγαμεμόνα» (στ. 40-71) , όπου γίνεται λόγος για δυο πράξεις δικαιοσύνης και τιμωρίας εκ των οποίων η μια χρησιμεύει για να διασαφηνίσει την άλλη. Πρώτον , είναι η τιμωρία των Τρώων για το αδίκημα του Πάρη και η τιμωρία εκείνων που αποστέρησαν τους αετούς από τους νεοσσούς τους. Αυτές οι βίαιες πράξεις δικαιοσύνης επιτελούνται υπό την αιγίδα του Διός (Αγαμ. 56- 57 , 355- 369 , 525- 526 , 581- 582 , 748 , 973- 974 , 1485- 1488) και με την επέμβαση των Ερινύων (Αγαμ. 59 , 462- 468 , 749 , 992 , 1119 , 1186- 1193 , 1433 , 1580- 1581).⁵⁰

Η μονή ελπίδα για το καλύτερο προέρχεται από μερικές λέξεις μέσα από τον επονομαζόμενο «ύμνο στον Δια» (Αγαμ. 173- 178 «Ζῆνα... τόν φρονεῖν οδώ/σαντα , τόν «πάθει μάθος» /θέντα κυρίως ἔχειν». Η φράση «πάθει μάθος» θα μπορούσε κατ' αρχήν να αναφέρεται είτε σε αυτόν που διδάσκεται από το πάθημα του όταν είναι πια πολύ αργά , είτε σε αυτόν που προειδοποιείται από το πάθημα άλλων. Όμως , κανένας σημαίνων δραματικός χαρακτήρας που εμφανίζεται στον «Άγαμέμνονα» ή που την ιστορία του μας θυμίζει εκεί ο ποιητής , δεν μαθαίνει από τα παθήματα των άλλων. Όλοι ενεργούν με το ίδιο τρόπο που ενήργησαν οι προ αυτών , και αναπόφευκτα έχουν την ίδια

⁵⁰ Α. Η. Sommerstein, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 46

τύχη. Κανείς δεν έχει την παραμικρή αμφιβολία πως όταν κάποιος αδικείται, πρέπει να παίρνει άγρια και βίαιη εκδίκηση, και αφού την πάρει να ελπίζει για το καλύτερο (ελπίδα όμως αναπόφευκτα φρούδη). Το γεγονός αυτό παρατηρούμε με τον πρωταγωνιστή της ιστορίας μας (τον Ορέστη) στις «Εύμενίδες», όπου συγκρούεται το παλιό και απαρχαιωμένο με το νέο και εκπολιτισμένο.⁵¹

Η έννοια της δίκης όμως σαν διαδικασία πραγματώνεται από τη θεά Αθηνά, κατά τη γνώμη της οποίας ο δράσας πρέπει να πάθει εφ' όσον ένα δικαστήριο από αμερόληπτους κριτές είναι πεπεισμένο ότι ο κατηγορούμενος δικαίως πρέπει να πάθει.⁵²

Η παλαιά δίκη μπορεί να μην τελούνταν υπό προϋποθέσεις και να ήταν ατελής, όμως όπως και έχει ήταν ασφαλής. Αργά ή γρηγορά καθένας που αδίκησε, δεχόταν την τιμωρία ως ανταπόδοση του αδικήματος που είχε διαπράξει (εκτός αν προοριζόταν για τους απογόνους του, όπως ίσως στην περίπτωση του Ατρέως). Αυτό δεν μπορεί να το πέτυχει κανένα ανθρώπινο δικαστήριο. Οι Ερινύες είχαν ισχυρισθεί ότι εκδικούνταν για τα αδικήματα των οποίων οι δράστες μπορεί να είχαν καταφέρει «να αποκρύψουν τα ματωμένα χέρια» («ὄστις δ' ἄλιτών... αὐτῶι τελέως ἐφάνημεν» Ευμην. στ. 316- 320). Ο φόβος που αυτές εμπνέουν έχει ουσιαστική σημασία σε μια οργανωμένη κοινωνία («νῦν καταστροφαί νόμων... ἐφορεύει» στ. 490- 529). Η Αθηνά συμφωνεί ότι το δεινόν δεν πρέπει να διωχθεί εντελώς από την πόλη («ἀστοῖς περιστέλλουσι... ἐνδίκως σέβας» στ. 697- 700). Ίσως στοχάζεται από τώρα ως ενδεχόμενο την

⁵¹ Αναφέρεται τόσο σε νόμους, όσο και σε θεούς

⁵² Α. Η. Sommerstein, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 49

ενσωμάτωση στην πολιτεία εκείνων των εντυπωσιακών εμπνευστριών φόβου , των ιδίων των Ερινύων. Τελικά , το καταφέρνει και οι θεότητες που τόσο σφοδρά διαμαρτύρονταν για το νέο είδος δίκης , γίνονται τώρα σύμμαχοι και φρουροί της , υπό την καινούργια τους ταυτότητα , εκείνη των Σεμνών Θεών.⁵³

Ο Ζευσ , ο οποίος υφίσταται επίσης μια μεταμόρφωση⁵⁴ , διαπιστώνει πως η λειτουργία του νόμου «δράσαντα παθεῖν», απειλεί να οδηγήσει μέσω της μητροκτονίας του Ορέστη , όχι μόνο στην ηθική καταστροφή ενός αγνού ατόμου , αλλά και στην κατάρρευση ενός βασιλικού οίκου υπό την κηδεμονία του ίδιου του θεού. Προφανώς , δε θα επιτρέψει να συμβεί αυτό. Ο δράσας σίγουρα δεν θα πάθει , όσο κι αν το επιθυμούν οι «λυσσασμένες σκύλες». Ο Ορέστης θα σωθεί , όμως κατά τη διεξαγωγή της δίκης ο Απόλλωνας , ως σφοδρός εχθρός των Ερινύων, εξαφανίζεται και τη θέση του παίρνει η Αθηνά , ως εκπρόσωπος του πατέρα της. Τώρα πλέον , η συμφιλιατική θεά μαζί με τους ώριμους κριτές συμπράττει στη λειτουργία ενός συστήματος δικαιοσύνης που εν τέλει θα τους ικανοποιήσει όλους.⁵⁵ Η σκηνή του δικαστηρίου στις «Εύμενίδες» αντικαθιστά τη λογική της ανταπόδοσης με αυτή της διαμεσολάβησης. Έτσι , παρατηρούμε την Αθηνά να υπερβαίνει την αντιπαράθεση του Απόλλωνα με τις Ερινύες και να προσδίδει στην όλη διαδικασία «ανεκτικότητα και ισορροπημένη κρίση». Η συμφιλίωση που επέρχεται στην ακροτελεύτια σκηνή υποδηλώνει ότι

⁵³ Α. Η. Sommerstein, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 51

⁵⁴ Παρουσιάζεται αρχικά με μεγάλη έμφαση ως ο εγγυητής του νόμου δράσαντα παθεῖν, ενώ μετέπειτα και ριψοκινδυνεύοντας εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στους θεούς, εμφανίζεται να κυρώνει την καταπάτηση αυτού του νόμου

⁵⁵ Α. Η. Sommerstein, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 53

η «μῆνις» δίνει τη θέση της στο λόγο , ενώ στο θεϊκό επίπεδο ο Δίας κινείται από τη βία στη σύγχυση και από εκεί προς τη λογική. Η κοσμική τάξη αντανακλάται σε εκείνη που διακρίνει την πόλη: «το πρόβλημα της Δίκης βρίσκει τη λύση του». ⁵⁶

Οι Ερινύες όπως είδαμε , είναι άγρυπνοι φρουροί της αρχαίας Δίκης και Ηθικής. Το ηθικό τους αξίωμα είναι ένα είδος ανασταλτικής δύναμης του κακού, η οποία στηρίζεται στο φόβο. Υπό την ιδιότητα αυτή λοιπόν , δεν είναι εκπρόσωποι του ολέθρου , ανεξέλεγκτοι και αυθαίρετοι τιμωροί. Η βασική τους μέριμνα είναι η προστασία του δικαίου της μητέρας , γι' αυτό και τα τέκνα πρέπει να τη σέβονται και να την τιμούν , να μην ξεχνούν τον ιερότατο δεσμό που τους ενώνει και να γνωρίζουν ότι όποιος υποπέσει σε αδίκημα εις βάρος της και χύσει μητρικό αίμα , χωρίς δικαιολογία θα υποκύψει στην «μῆνιν» των Ερινύων (στ. 316- 320). Υπό μια διαφορετική οπτική γωνία , μπορούμε ευκολά να δικαιολογήσουμε τις θεότητες του κάτω κόσμου και να πούμε ότι δεν ορέγονται το αίμα και το Κακό. Συνειδητοποιώντας την ροπή του ανθρωπίνου είδους στην αμαρτία και τον ολισθηρό δρόμο του κακού , προσπαθούν να τον συγκρατήσουν εγχέοντάς στην ψυχή του τον φόβο , που είναι κύριο γνώρισμα της εξουσίας τους. Υπό την εποπτεία τους λοιπόν , δύσκολα παρασύρεται στο έγκλημα. Επομένως, βοηθούν την ανθρωπότητα στο να σέβεται τους άγραφους νόμους της. Δεν είναι εχθροί των ανθρώπων , αλλά βοηθοί στον ανηφορικό δρόμο της Αρετής.

⁵⁶ S. Goldhill, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ Ορέστεια", μτφρ. Αργύρης Παπασυριόπουλος, (εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008), σελ. 78

Επαγρυπνούν για την τήρηση των νόμων της αρχαίας Ηθικής που αυτές εκπροσωπούν.⁵⁷

Συνεπώς , ο τίμιος , ενάρετος άνθρωπος και αυτός που ακολουθεί το μετρό , δεν έχει τίποτα να φοβηθεί από τις θεότητες αυτές. Επίσης , ο ευσεβής δεν πρόκειται ποτέ να οδηγηθεί στον όλεθρο.⁵⁸ Πραγματικός άνθρωπος άξιος του ονόματός του και της ευτυχίας του είναι εκείνος που είναι δίκαιος , όχι από συμφέρον ή πειθαναγκασμό , αλλά από αφοσίωση στην υψηλή έννοια της δικαιοσύνης.

Οι Ερινύες λοιπόν , ναι μεν είναι οι εκπρόσωποι της παλαιάς Δίκης, αλλά παρουσιάζονται υπό το πρίσμα της ανελίξεως και του προσανατολισμού στη νέα τάξη , της οποίας ανώτατος ρυθμιστής είναι ο Δίας. Με το να παραδεχτούν την ανάθεση της κρίσης στην Αθηνά και να δεχτούν να δικαστούν υπό τους όρους της θεάς , υποδεικνύουν την προθυμία τους για συνεργασία και συμφιλίωση με τους νέους θεούς. Ισχύει ότι μετρά την αθώωση του Ορέστη εκφράζουν μένος , αλλά γρηγορά καταπραΰνονται με την προσφορά της Αθηνάς.⁵⁹ Σε αυτό το σημείο έγκειται και η πρωτοτυπία του Αισχύλου. Η διττή όψη των θεοτήτων (και πρωτόγονη και εξελιγμένη) του δίνει τη δυνατότητα να τις εντάξει ευκολά στο πλαίσιο της κοινωνίας.

Γενικά , στην ελληνική τραγωδία τίθεται πολύ συχνά το ζήτημα του δικαίου , ατομικού ή συλλογικού. Οι θεές , Θέμις και Δίκη , προστάτιδες του δικαίου , μνημονεύονται συνέχεια από τα μέλη του

⁵⁷ Εννοεί τον σεβασμό των θεών, των γονέων και των ζώων

⁵⁸ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εύμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα) σελ. 183

⁵⁹ Θα είναι ισάξιες με τους Ολύμπιους θεούς, θα κατοικούν πλέον μέσα στην πόλη των Αθηνών και θα μπορούν έτσι να δέχονται τις θυσίες των Αθηναίων πολιτών

χορού , ειδικά στη δραματουργία του Αισχύλου.⁶⁰ Ως ανεξάρτητη κανονιστική αρχή, αναγνωρίζεται από τους πάντες ως κυρίαρχη. Στην Ορέστεια συγκεκριμένα , οι πράξεις του Αγαμέμνονα , της Κλυταιμνήστρας και του Αιγίσθου , της Ηλέκτρας και του Ορέστη και σε τελικό στάδιο η δίκη του Ορέστη , αντιστοιχούν στην έννοια της δικαιοσύνης που ορίζει και τα ανυπέβλητα διλήμματα των ηρώων της τραγωδίας.⁶¹

Στις Ευμενίδες , όπου η Δίκη παίρνει σάρκα και οστά σαν διαδικασία, ο Ορέστης δικάζεται ενώπιον της πόλης της Αθήνας. Στο δικαστήριο, οι Ερινύες ως αρχαιότερες , επικαλούνται τη Δίκη που μέχρι τώρα κινούσε τα νήματα της τριλογίας , δηλαδή την ανταποδοτική δικαιοσύνη ή αλλιώς το δίκαιο του «δράσαντα παθεῖν». Ο δε Απόλλων , συνεργεία της Αθηνάς , υποστηρίζει μια δικαιοσύνη που διαρρηγνύει τη λογική της εκδίκησης και της αντίστροφης (νέο είδος δίκης). Η δικαιοσύνη αυτή δίνει το δικαίωμα λογού και υπεράσπισης στον εγκληματούντα και επομένως το δικαίωμα αθώωσής του. Ο άτεγκτος κύκλος τιμωρία- έγκλημα-τιμωρία απορρίπτεται από νέες δυνάμεις που αναδύονται προκειμένου να ορίσουν μια νέα εποχή.

Η απεικόνιση των βαθμιαίως και φυσιολογικά εξελισσόμενων θεοτήτων (Αθηνά , Απόλλων , Ερινύες) και μιας επίσης κατά τον ίδιο τρόπο εξελισσόμενης θείας δικαιοσύνης είναι σχεδόν μοναδική στην σοβαρή αρχαία ελληνική λογοτεχνία. Μια σειρά χωρίων στις «Ευμενίδες» υποβάλλουν την εντυπωσιακή ιδέα ότι οι θεοί είναι κατά

⁶⁰ Χ. Μπακονικόλα, "Το δίκαιο του ικέτη και το άσυλο στην ελληνική τραγωδία", Περιοδικό «Παράβασις» τομ. 5, Πανεπιστήμιο Αθηνών, σελ. 103

⁶¹ Μεν. Χριστόπουλος, "Μιμήσεις πράξεων", (εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007), σελ. 37

κάποιον τρόπο υπεύθυνοι και έχουν υποχρεώσεις απέναντι στους θνητούς και ότι ίσως υποφέρουν σε περίπτωση που δεν τις εκπληρώσουν. Ο Απόλλωνας λέει ότι θα προστατεύσει τον Ορέστη γιατί η οργή του ικέτη «δεινή γάρ έν βροτοῖσι κάν θεοῖς πέλει» (στ. 233- 234). Η Αθηνά διατάζει να καταδικάσει ή να αθώσει τον Ορέστη με αποκλειστικά δίκη της ευθύνη γιατί και στις δυο περιπτώσεις θα επισύρει την οργή (ή του Ορέστη αν τον απορρίψει ή του αθηναϊκού λαού τον οποίο θα βλάψουν αν απορρίψει τις Ερινύες). Ο Ορέστης αναφέρει ότι ο Δίας αισθάνθηκε ντροπή (στ. 760) για τον θάνατο του Αγαμέμνονα , σα να είχε παραλείψει μια υποχρέωση προς αυτόν επιτρέποντας τη δολοφονία του. Η Αθηνά με τη σειρά της προτρέπει τις Ερινύες να μην φερθούν καταστρεπτικά στην χώρα των θνητών («οὐκ ἔστ' ἄτιμοι... χθόνα» στ. 824- 825) , αφήνοντας να εννοηθεί ότι δεν είναι πρόπον σε θεούς να βλάπτουν τους θνητούς άδικα. Αργότερα επίσης , παραδέχεται ότι οι Ερινύες έχουν μεγάλη δύναμη ανάμεσα στους αθανάτους και ανάμεσα στους θνητούς («μέγα γάρ δύναται... τοῖς μέν αἰιδάς» στ. 950-953) δεικνύοντας ότι με την ίδια ευχέρεια που τιμωρούν τους θνητούς , έτσι μπορούν να τιμωρήσουν και τους θεούς. Και στο τέλος οι Ερινύες λένε στους Αθηναίους ότι «ο πατήρ σας σέβεται» (στ. 1002) , χρησιμοποιώντας το ρήμα «ἄζεται» που ουσιαστικά δείχνει τον σεβασμό των θνητών προς τα θεία.⁶²

Η έννοια της δικαιοσύνης όμως , συνδέεται άμεσα με το μοτίβο της εκδίκησης που επίσης κυριαρχεί στην Ορέστεια. Στο ιεραρχικά δομημένο , ιδιαίτερα ανταγωνιστικό πολιτισμικό σύμπαν της αρχαίας

⁶² Α. Η. Sommerstein, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ", μτφρ. Νικόλαος Γεωργαντζόγλου, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2013), σελ. 53

Ελλάδας όπου «το να πράττεις το καλό στους φίλους σου και το κακό στους εχθρούς σου» ήταν μια βαθιά ριζωμένη και διαδεδομένη ηθική επιταγή, η εκδίκηση θεωρούνταν καθεστώς. Στην Ορέστεια , εντούτοις, η αφήγηση με άξονα την εκδίκηση χρησιμοποιείται ως μέσο για τη διερεύνηση των ανθρωπίνων πράξεων , όπως επίσης για τις ιδέες της δικαιοσύνης και της υπέρβασης των ορίων. Η δομή της αισχύλειας τριλογίας , όμως συνδέει το θέμα της νεμέσεως⁶³ με εκείνο της αντίστροφης. Δηλαδή , ο φορέας της εκδίκησης , μέσα από την πράξη καθ'εαυτήν , μεταβάλλεται αυτομάτως σε ένοχο και έτσι καθίσταται υποκείμενος σε πράξη ανταπόδοσης.

Ας ξεκινήσουμε την πραγματέυση μας από την κεντρική πράξη του «Άγαμέμνονα» , τον φόνο του ανακτά. Αρχικά , η Κλυταιμνήστρα επιχειρεί να δικαιώσει την ενέργειά της απέναντι στο Χορό , τουλάχιστον εν μέρει , ως πράξη αντεκδίκησης για τον θάνατο της κόρης της , Ιφιγένειας. Παρά ταύτα , η Ιφιγένεια θυσιάστηκε για να επιτραπεί ο απόπλους του στόλου που θα μετέφερε το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα στην Τροία , στόχος δε του τελευταίου ήταν να πάρει εκδίκηση για την αρπαγή της Ελένης από τον Πάρι , τον Τρώο πρίγκηπα. Άρα , ο φόνος που διέπραξε η Κλυταιμνήστρα παρουσιάζεται ως πράξη εκδίκησης και από εκεί ξεκινούν όλα.⁶⁴ Ακόμα και όταν η τελευταία στέκεται πάνω από τα σφαιρισθέντα θύματά της, μάταια ελπίζει πως ο «τριπάχυντος δαίμων γέννης» μπορεί να χορτάσει. Ο Ορέστης , στην κορυφαία δραματική σύγκρουση των «Χοηφόρων» επιστρέφει για να δώσει συνέχεια. Αφήνει να διαφανεί στα λεγόμενα του ότι ένας πανίσχυρος

⁶³ Οργή και εκδίκηση των θεών

⁶⁴ S. Goldhill, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΟΡΕΣΤΕΙΑ", μτφρ. Αργύρης Παπασυριόπουλος, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008), σελ. 67

συνδυασμός από αιτίες και κίνητρα κατευθύνει τις ενέργειες του («πολλοί γάρ... τάχ'εἴσεται» Χοηφ. 299- 305). Εκπληρώνει την προσταγή του θεού. Καθώς ετοιμάζεται να φονεύσει την Κλυταιμνήστρα , συνοψίζει τη θέση του στη συγκλονιστική του αποστροφή προς αυτόν : «Σκότωσης εκείνον που δεν έπρεπε , θα πάθεις αυτό που δεν πρέπει» (στ. 930). Η διπλή δέσμευση , η ανταπόδοση και η αντιστροφή θέσεων αναδεικνύονται με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο. Η τιμωρία του κακού απαιτεί τη χρήση βίας! Και καταλήγουμε στο τελευταίο μέρος της τριλογίας , όταν ο Ορέστης (όπως πριν η μητέρα του) εμφανίζεται πάνω από τα πτώματα των θυμάτων του και μετατρέπεται με τη σειρά του από νικητή σε τιμωρό και διωκόμενο μίasma. Τότε , κάνουν την εμφάνισή τους οι Ερινύες , η προσωποποίηση της εκδίκησης και της τιμωρίας, και μετατρέπουν τον Ορέστη από θηρευτή σε θήραμα. Οι διψασμένες για αίμα θεότητες καταδιώκουν τον κατατρεγμένο ικέτη , στην πορεία του προς την Αθήνα , μέχρι τον ολικό αφανισμό (αν είναι δυνατόν) του οίκου των Ατρείδων. Αλλά , στη δίκη που ακολουθεί ο Ορέστης διαφεύγει την τιμωρία. Και ενώ η οργή των Ερινύων στρέφεται κατά της πόλης της Αθήνας , η δύναμη της πειθούς της θεάς Αθηνάς , τις οδηγεί στην ενσωμάτωσή τους στο λατρευτικό πάνθεον της πόλης.⁶⁵

Η ψυχή του δολοφονημένου νεκρού μπορεί να εξοντώσει ένα γένος, να ερημώσει έναν τόπο , ώσπου να βρει ικανοποίηση. Άγρια και αδάμαστη ζητά εκδίκηση. Θα εμφανίζεται οργισμένη στον ύπνο των ενόχων και θα τον απειλεί με διάφορα ευκρινή ή δυσδιάκριτα σύμβολα («μέμφεσθαι τούς γᾶς... κτανοῦσί τ' έγκοτεῖν.» Χοηφ. στ. 40-

⁶⁵ S. Goldhill, "ΑΙΣΧΥΛΟΥ Ορέστεια", μτφρ. Αργύρης Παπασυριόπουλος, (εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008), σελ. 72

41). Κανείς ένοχος δε μπορεί να ξεφύγει από την καταθλιπτική μανία της δίωξης που θα ασκεί πάνω του ο νεκρός. Ο φόβος θα θροιάσει στην ψυχή του φονιά , ο οποίος μολυσμένος θα απέχει από κάθε ανθρώπινη κοινωνία και όλοι θα τον αποστρέφονται. Επίσης , αν πλήξει τον τόπο οποιοδήποτε κακό , αυτός θα θεωρηθεί ο κύριος υπεύθυνος, διότι με την παρουσία του μαΐνει τα πάντα. Παντού η σκιά του δολοφονημένου θα τον απειλεί ώσπου να βρει οικτρό θάνατο ή από τον βασανιστικό φόβο του ή από συγγενικό χέρι του θανόντος. «Αμείλικτος και σκοτεινός , ο αδικοσκοτωμένος νεκρός υφαίνει σταθερά γύρω από τον παραλυμένο από τον τρόμο του ένοχο , το πικρό νήμα της εκδικήσεως.»⁶⁶

Αυτό το πανάρχαιο έθος της εκδικήσεως , που απορρέει από τη λατρεία των νέκρων , είναι ένας από του άγραφους κανόνες του παλαιού Δίκαιου , της Δίκης , η οποία ρύθμιζε όλες τις διαφορές που δημιουργούνταν μεταξύ ατόμων , οικογενειών που ανήκουν στο ίδιο ή σε διαφορετικό γένος. Η αντίληψη αυτή συνδέεται με την προϋπόθεση της λατρείας των νέκρων , η οποία πηγάζει από την πιστή ότι οι νεκροί διατηρούν και μετά θάνατον την αίσθηση της προηγούμενης ζωής τους και έχουν δύναμη , την οποία μπορούν να ασκήσουν και για το καλό και για το κακό των ζωντανών. Αν είναι δολοφονημένοι νεκροί , τότε η δύναμη τους είναι τρομακτική και αδάμαστη. Τέτοιος νεκρός ήταν και ο Αγαμέμνωνας , γι' αυτό και η οργή του είναι αγρία και αμείλικτη. Γι' αυτό και θα επιβάλει νοητά στον Ορέστη να κάνει ένα ανόσιο έργο , να σκοτώσει τη μητέρα του.⁶⁷

⁶⁶ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εύμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 7

⁶⁷ Ερρ. Χατζηανέστης, "ΑΙΣΧΥΛΟΣ χοηφόροι εύμενίδες", (εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα), σελ. 10

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Στην Ορέστεια λοιπόν , μάχονται δυο αντιλήψεις περί δικαίου : Το αρχαίο δίκαιο και το νέο. Το αρχαίο δίκαιο είναι αυτό που εκπροσωπείται από τις Ερινύες , τις πανάρχαιες χθόνιες θεότητες , και την κληρονομική Αρά. Πρόκειται για το δίκαιο που βασίζεται στον τυφλό νόμο της εκδίκησης και απαιτεί νέο αίμα για το αίμα που χύθηκε. Πρώτες αναδεικνύονται οι Ερινύες , με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην προτίμηση του Αισχύλου. Θεωρώ πως αν και δεν είναι τελικός σκοπός του τραγικού ποιητή στην παρουσίαση της της τριλογίας του , εντούτοις αποδεικνύονται ισχυρό όπλο και μέσο ανάδειξης των ιδεών που θέλει να προβάλλει και ίσως τελικά τις είχε εξ αρχής στο νου του και (εν μέρει) με βάση αυτές «έπλεξε» την πλοκή του έργου του. Αναμφισβήτητη είναι η καινοτομία του και ο τρόπος που επέλεξε να χρησιμοποιήσει τις δυνατότητες των συγκεκριμένων μορφών.

Η άλλη αντίληψη δικαίου είναι αυτή που εκπροσωπείται από τους νέους θεούς , τους Ολύμπιους , και βασίζεται στην αρχή ότι η ένοχη πράξη πρέπει να κρίνεται με λογική και να εξετάζεται με όλα τα πιθανά ελαφρυντικά. Το έργο ξεκινάει από το σκοτάδι της εκδίκησης και της αυτοδικίας και καταλήγει στο φως της λογικής και κατανόησης , δηλαδή αρχίζει από μια Δίκη πανάρχαια και σκοτεινή σε μια άλλη που φωτίζεται από το φως των Ολυμπίων θεών.

Η Ορέστεια μιλά επίσης για το «μύθο της ανατραπείσας μητριαρχίας», όμως το τέλος της τριλογίας υποδηλώνει τελικά ένα είδος συμφιλίωσης των αντιθέτων και σε αυτό το επίπεδο , πάντοτε στο πλαίσιο της πόλης , η οποία αποτελεί την ιδανική συνθήκη για

μια ευδόκιμη ζωή. Πάλι εδώ παρατηρούμε την ανάμειξη των Ερινύων. Κεντρικά πρόσωπα αναδεικνύονται και σε αυτή την πτυχή του έργου.

Με ένα τρόπο η Ορέστεια αποτέλεσε για τον Αισχύλο το όχημα για την επίτευξη του συμβιβασμού των αντιθετικών δυνάμεων , στοιχείο που κατά τη γνώμη του αποτελεί τον ηθικό κόσμο.

«Ο Αισχύλος κατασκευάζει , χτίζει , με την ιστορία των Ατρείδων ένα έργο που θα μείνει στην ιστορία , σαν μνημείο άφταστης μεγαλοσύνης του ανθρωπίνου πνεύματος. Πέρα όμως απ' αυτό εκπονεί , θα λέγαμε το ανθρωπολογικό πρόγραμμα της Δύσης».⁶⁸

Ο δυτικός άνθρωπος οικοδόμησε πολιτισμό μερικών χιλιετιών , με σκοπό να βάλει σε όρια , να ελέγξει , μα και να καταστείλει μέσα από λογικές κατηγορίες την φύση του , αλλά και τον ενοχικό του χαρακτήρα, που τείνει να φτάσει στο έγκλημα και να καταστρέψει ό,τι έχτισε νωρίτερα. Η τριλογία της Ορέστειας αποτελεί το λαμπρότερο μνημείο των ελληνικών γραμμάτων μετά τα ομηρικά έπη. Τέτοια είναι η ποικιλία στις ιδέες , η μεγαλοπρέπεια του λόγου και η αφθονία των συμβολισμών , ώστε να θεωρείται ότι συγκεντρώνει όλες τις αρετές που συνθέτουν το υψηλό τραγικό ύφος. Μέσα από την Ορέστεια ο Αισχύλος δίνει το μέτρο μιας ευνομούμενης πολιτείας κι έτσι η τραγωδία αποκτά υψηλό πολιτικό περιεχόμενο.

⁶⁸ Δ. Μαυρουδής, "Σκέψεις πάνω στην Ορέστεια και στον πολιτισμό", (Εφημερίδα Ελευθεροτυπία, Σάββατο, 28-5-2011), σελ. 11

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ :

Γρυπάρης Ι. , *Αισχύλου Ευμενίδες* , Φέξη , Αθήνα , 1911

Έριχ Φρομ. , *Η ξεχασμένη γλώσσα. Εισαγωγή στην κατανόηση των ονείρων , των παραμυθιών και των μύθων* , Μπουκουμάνη , Αθήνα , 1975

Ζούλας Αν. Χ. , *Ορέστεια Χοηφόροι. Αισχύλου τραγωδίαι* , Πατάκη , Αθήνα , 2007

Goldhill S. , *Αισχύλου Ορέστεια* , Καρδαμίτσα , Αθήνα , 2008

Λεκατσάς Π. , *Η μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική πατριαρχία* , Καστανιώτη , Αθήνα , 2006

Μαυρόπουλος Θ. Γ. , *Δραματική Ποίηση Αισχύλος. «Πέρσαι», «Επτά επί Θήβας», «ΙΚέτιδες», «Προμηθεύς δεσμώτης»* ,

«Αγαμέμνων», «Χοηφόροι», «Ευμενίδες», Ζήτρος,
Θεσσαλονίκη, 2005

Μαυρουδής Δ., *Σκέψεις πάνω στην Ορέστεια και στον
πολιτισμό*, Εφημερίδα Ελευθεροτυπία, Σάββατο, 28-05-
2011

Μηνιώτη Ν., *Γυναικεία πρόσωπα και χοροί στις "Χοηφόρους"
του Αισχύλου, στην "Ηλέκτρα" του Σοφοκλή και στην
"Ηλέκτρα" του Ευριπίδη*. Μεταπτυχιακή διπλωματική
εργασία. Πανεπιστήμιο Πατρών. Σχολή Ανθρωπιστικών και
Κοινωνικών Επιστημών, τμήμα Θεατρικών σπουδών στο
Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο, Πάτρα, Φεβρουάριος 2009

Μπακονικόλα Χ., *Το δίκαιο του ικέτη και το άσυλο στην
ελληνική τραγωδία*. Περιοδικό «Παράβασις» τόμος 5,
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Sewell- Rutter N. J., *Guilt by Descent. Moral Inheritance and
Decision Making in Greek Tragedy*, Oxford University Press,
New York, 2007

Sommerstein Alan H., *Aeschylus Eumenides*, Cambridge
University Press, Cambridge, 1989

Sommerstein A. H., *Αισχύλου Ευμενίδες. Κριτική και
ερμηνευτική έκδοση*, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2013

Thomson G., *The Oresteia of Aeschylus*, Adolf M. Hakkert,
Amsterdam, 1966

Τοπούζης Κ., *Αισχύλος Ευμενίδες. Μετάφραση, εισαγωγή,
σχόλια*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1991

Χατζηανέστης Ερρ., Παπανούτσος Ευάγγελος (επιμ.),
*Αισχύλος χοηφόροι ευμενίδες. Εισαγωγή, μετάφραση,
σχόλια*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα

Χριστόπουλος Μεν. , *Μιμήσεις πράξεων* , Ελληνικά
Γράμματα, Αθήνα , 2002